

63.3 (Ущерб - 4 P. B.)
Б 4с

Микола Бендюк
ІСТОРІЯ ТА ЛЕГЕНДИ
ДАВНЬОГО
ОСТРОГА

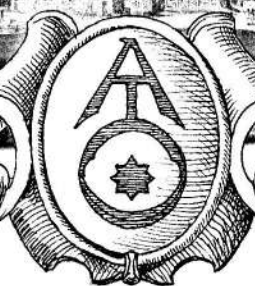

969246

МИКОЛА БЕНДЮК

ІСТОРІЯ ТА ЛЕГЕНДИ
ДАВНЬОГО
ОСТРОГА

ОБОВ'ЯЗКОВИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ
ПРИМІРНИК

УДК 94(477.81)
ББК 63. 3(4Укр-4Рів)
Б 46

Національний університет «Острозька академія»
Державний історико-культурний заповідник м. Острог

Б 46 Бендюк Микола. Історія та легенди давнього
Острога / Микола Бендюк. – Острог, 2012. – 196 с.;
106 іл.

Книга «Історія та легенди давнього Острога» – це не та писана історія, до якої ми звикли. Це є певний набір артефактів, які можна поділити на дві групи – опис реально існуючих архітектурних споруд, які збереглися в Острозі, а також різні легенди, що так чи інакше пов'язані з Острогом.

Перша частина книги проведе мандрівника по усіх пам'ятках архітектури та музеях, що є в місті. Друга ж розкриє легенди, що пов'язані як з історією міста, так і з діяльністю князів Острозьких.

До більшості легенд автор написав коментарі, в яких аналізується історична підоснова, що послужила для творення тієї чи іншої оповіді.

Видання буде цікавим, в першу чергу, для місцевих жителів, які цікавляться історією свого краю, а також послужить довідником для туристів, які відвідали або хочуть відвідати Остріг. Книга буде корисною і науковцям.

ISBN 978-966-2254-47-1

© Автор Микола Бендюк
© Ілюстрації Юрій Нікітін
© Коректор Інна Белаш
© Верстка Олександр Вашук

978-966-2254-47-1

Велич і таїна Острога

Легендарне місто, яке постало в середині XIV століття біля злиття річок Вілії та Горині, зберігає і культивує визначальні для української нації цінності й пріоритети. Цей унікальний культурно-історичний ареал таїть у собі предківські міфи, спільну історичну пам'ять, культурні прикмети і традиції, знаки національної самобутності, заковані в легендах, переказах, спогадах, символах і цінностях української культури та релігії. Мимоволі зринає в уяві образ князя Данила, про якого згадує Густинський літопис у 1340 році, славетного будівничого, який звів на горі в Острозі Вежу Муровану – князівський замок. Цей єдиний житловий замок XIV століття на території України був не лише форпостом проти загарбницьких зазіхань на наші землі і волю, але й родовим гніздом, у якому виростав і розправляв крила знатний рід князів Острозьких.

Завдяки ушавленому сузір'ю князів Острозьких – від князя Данила із Острога, преподобного князя Федора Даниловича Острозького, князів Василя Федоровича та Івана Васильовича Острозьких до князя Костянтина Івановича Острозького – й примножувалася велич Острога як важливого політичного, культурно-освітнього і духовного центру Східної Європи. Навколо цих знакових постатей української історії, культури, релігії, освіти, їхньої боротьби за безпеку і процвітання свого народу і вирували легенди, перекази, домисли, творилася міфо-поетична історія видатних полководців, культурно-освітніх і релігійних діячів, меценатів, багатьох провідників національно-визвольної боротьби, філософів, богословів, будівничих, письменників, малярів, музикантів, ремісників...

Чи не кожна історична постать, яка долею, вчинком чи родоводом була пов'язана із древнім Острогом, за ці віки «обросла» легендами, які надають цим постатям і подіям далекої минувшини романтичне забарвлення і таємничу привабливість. Легенди наче оживлюють минуле завдяки емоційно чутливому сприйняттю того, що передавалося з покоління в покоління, домислювалося, доуявлялося, дотворювалося у процесі особистісного переживання почутого чи вичитаного. Завдяки цим легендам, які зібрав художник-реставратор із Острога Микола Бендюк, ми, читачі цієї книжки-путівника «Історія Острога в пам'ятниках архітектури та легендах», долучаємося до унікальної культурно-духовної спадщини, власної самобутньої історії, відчуваємо силу і гідність, нашого національного колективного Я.

Микола Бендюк – автор таких досліджень, як «Золотарство Острожчини» (2009), «Культурна спадщина Рівненського краю» (у співавторстві, 2010), «Історія Оженина, Краєва, Бродова, Стадник» (у співавторстві, 2011).

Він здійснив велику науково-пошукову роботу, досягаючи максимальної повноти оприявлення джерел із історії міста Острога і Острожчини, передусім історичних оповідей, міфів, легенд, переказів... Знавець архітектури рідного міста, мистецтвознавець і краєзнавець, Микола Бендюк зумів стисло подати історію Острога, описати найвизначніші споруди та музеї міста, зробити особливий акцент на історії заснування Острозької академії та її відродженні в наші часи, а головне, відкрити той креативний духовний потенціал, завдяки якому й витворюється культурно однорідна нація, формується національна ідентичність. Ця книга допомагатиме ліквідації того ментального розриву, який відділяє нас через заподіяні комуністичним режимом

травми від досягнення повноти власного історичного само-
усвідомлення.

Відродження генеалогічного дерева князів Острозьких, до родових гілок якого віками прищеплювалися паростки у вигляді легенд, переказів, оповідей, сприятиме не тільки уви-
разненню образу Острога як однієї з духовних столиць Укра-
їни, але й формуватиме історичну перспективу для україн-
ської нації. Отже, пізнання величі й таїни древнього Острога
усталює ідентичність у колективній пам'яті та відкриває по-
тужний духовний потенціал, який затаєний у долях, діяннях
та творіннях наших славних предків.

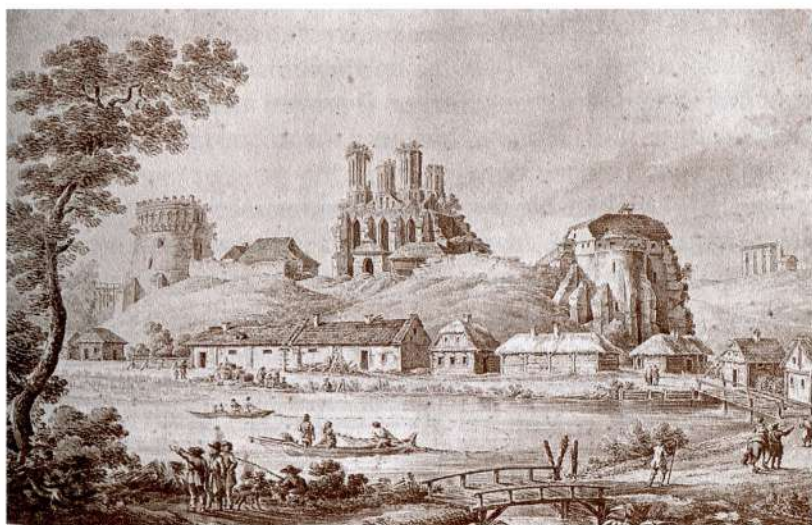
*Микола Жулинський
академік НАН України,
директор Інституту літератури
Академії Наук України ім. Т.Г.Шевченка*

Історія Острого в пам'ятках архітектури та легендах

Остріг — старовинне місто з насиченою історією та унікальними пам'ятками архітектури. Подорожуючи туристичною Україною, обов'язково завітайте до нього. Адже тут знаходиться одне із семи чудес України — Острозький замок. Він незмінно посідає верхівку рейтингів на мапах мандрівників. Знахідки, виявлені при археологічних дослідженнях, засвідчують, що територія теперішнього міста була заселена ще в епоху енеоліту (4–3 тисячоліття до н.е.), потужним воно було і в давньослов'янський час.

Острів вперше згадується 10 серпня 1100 року. Тоді князь Святополк Ізяславович, Володимир Всеволодович, Давид та Олег Святославовичі, аби припинити міжусобні війни, поступилися частиною міст на користь волинського князя Давида Ігоровича. Щодо походження назви міста, існує декілька версій. Вірогідно, вона бере початок від давньоруського слова «острог», яке означало «частокіл (огорожа) з дерев'яних колод, укріплення». У документах XVI ст. та в побутовому спілкуванні аж до нашого часу місцеве населення використовує українізовану назву «Остріг», проте в офіційних документах вживається термін «Острог».¹

Археологи, проводячи розкопки, останнім часом дійшли висновку, що Остріг у давньоруський період був доволі великим поселенням з багатьма жителями. Поняття «острог (укріплене місце)» стосувалося практично всіх міст давньоруського часу. Так, наприклад, раніше до назви кожного укріпленого міста додавалася приставка «острог» — острог Києва, острог Шумська. Можливо, ще в першому тисячолітті, у слов'янський період, друге слово у назві зникло, а лишилася тільки перша частина — Острог. В історії ще є багато неідентифікованих міст, які згадуються у літописах. Остріг цілком може бути одним із них.

У XIV–XVII ст. він був столицею князівства Острозького, яке являло собою державне утворення з обмеженим суверенітетом. В епоху Середньовіччя це було не винятком, а радше

¹ Назву міста Остріг через «і» вживали такі визнані мовознавці та історики, як митрополит Іларіон (І. Огієнко), М. Грушевський, В. Винниченко та інші, в тому числі й знані сучасні дослідники. Кожен із зайд старався називати Остріг по-своєму: поляки — Оструг, росіяни — Острог; за аналогією можна прослідкувати, що подібне відбувалося і в інших містах. Рівне поляки називали Рувне, росіяни — Ровно; Львів поляки — Львув, росіяни — Львов. Твердження, що «Острог» через «о» - це первісна самоназва можна спростувати тим, що всі вищеназвані міста початково теж писалися через «о». Українське «і» з'явилося лише в XVI ст., тому і зараз необхідно вживати українізовану назву.

загальним правилом, цілком суверенними були лише імперські держави (Візантія, Священна Римська імперія).

Князі Острозькі мали право екстериторіальності і не підпорядковувалися місцевій господарській адміністрації, виступаючи як суверенні володарі. У самому князівстві існував окремий адміністративний та військовий устрій зі своїм васалітетом та судочинством. Князі утримували власні війська, які склалися із професійних дружин та ополчення васалів.

Місто майже три століття було резиденцією і «домоначальним градом» князівського роду Острозьких, що дав Україні видатних полководців, меценатів та визначних національних провідників. Навіть після згасання прямих нащадків роду князів Острозьких, родинний герб продовжував виконувати роль герба князівства як певної територіальної одиниці. Так, згідно із заповітом Януша Костянтиновича Острозького, що не мав прямого спадкоємця, Острозька ординація мала перейти до молодшої гілки роду, князів Заславських, а у разі вгасання і цього роду — до рицарів Мальтійського ордену, але разом з тим в ужитку мав залишатися герб князів Острозьких, що продовжував репрезентувати територію ординації (князівства). Згодом ми бачимо герб Острозьких на печатках Любомирських, до яких 1673 р. перейшло володіння Острозькою ординацією, відповідно вони іменували себе «książę na Ostrogu i Zaslaviu» (князі на Острогу та Заславі)².

Столицею князівства було місто Остріг, яке з 70-х рр. XVI ст. стало найвидатнішим центром освіти і культури всієї України. У

² Заслав — місто Ізяслав Хмельницької області.

місті потужно розвивалося музичне мистецтво (острозький наспів), були сильні позиції ремісничих майстрів: золотарі, зброярі, гончарі і т. д. Приблизно в 1576 р. стараннями князя Василя-Костянтина була заснована перша у Східній Європі вища школа, названа сучасниками Академією. Унікальність та оригінальність цього вищого закладу освіти виявилися й у тому, що тут уперше поєдналися два типи культур: візантійська і західноєвропейська. З Острозькою академією пов'язується Ренесанс українського народу.

Острогу належить помітне місце в історії українського козацтва та очолюваної ним національно-визвольної боротьби. Найяскравішою подією козацької війни 1594–1596 рр. став острожанин Северин Наливайко, колишній сотник, командир охоронної сотні князя Острозького. Очолюване Наливайком повстання охопило величезні простори Волині, Поділля, Білорусії, Наддніпрянщини, збігшись у часі з релігійною боротьбою проти Берестейської унії.

Найвидатнішим полководцем, дипломатом, військово-політичним організатором козацтва став випускник Острозької академії (острозький період його життя припадає, ймовірно, на 1580–1590-і рр.) гетьман Війська Запорізького Петро Конашевич-Сагайдачний.

Населення краю взяло активну участь у Визвольній війні українського народу під проводом Богдана Хмельницького. Наприкінці липня 1648 року в Острозі вибухнуло повстання міської бідноти, а в серпні сюди прибули багаточисельні селянсько-козацькі загони. В околицях Острога діяли загони Михайла Тиші, які допомогли Хмельницькому у його переможному поході під Львів і Замостя. Під час перебування в Острозі у грудні 1648 року Б. Хмельницький видав свій універсал, в якому вимагав припинити утиски українського народу.

Турист, який завітає до Острога, зможе насолодитися спогляданням унікальних пам'яток як архітектури, так і творів мистецтва у стінах острозьких музеїв. До складу історико-культурного заповідника м. Острога входять краєзнавчий музей з історичними і художнім відділами; Музей книги та друкарства; Музей нумізматики; пам'ятки оборонної і храмової архітектури Острога і сусіднього с. Межиріч. Так, частиною заповідника є територія Замкової гори з відреставрованими спорудами замку князів Острозьких: Круглою вежею (XVI ст.), вежею Мурованою (XIV–XVI ст.), Богоявленською церквою (XV–XVI ст.), а також надбрамною дзвіницею — наймолодшою будівлею комплексу. Заповідник зберігає свідчення про діяльність першого в Україні вищого навчального закладу — Острозької академії (XVI–XVII ст.), а також друкарні, де видана всесвітньо відома Острозька Біблія. У його музеях представлено понад 70 тисяч історичних, наукових, мистецьких експонатів.

Заток князів Острозьких

На південно-східній околиці історичної частини Острога знаходиться старовинна *Замкова гора*. Перші дерев'яні укріплення — давньоруське городище XI–XII ст., — що знаходились на цьому місці, були знищені татарськими ордами у 1241 р. У середині XIV століття князь Данило Острозький відновлює зруйновані споруди та будує кам'яний донжон — *Вежу Муровану*, що розташована у південно-східній частині Замкового двору на пагорбі³. Уперше вона згадується у 1386 р. З півночі будівля двоярусна, з півдня — триярусна, на високому цоколі. Упродовж XVI–XVII ст. вежа частково змінила свій первинний вигляд: було зроблено прибудови, перероблено бійниці, споруду укріпили масивними контрфорсами⁴.

³ Донжон — оборонна споруда, башта, що виконує функції і житлового приміщення

⁴ Контрфорси — кам'яні підпорки під стінами, які надавали більшій масивності споруді.

Вежа Мурована — унікальна оборонна споруда середньовічної Волині. Вона належить до типу житлових оборонних башт. Місцями її стіни сягають завтовшки 2,6 м (!). І справді, перше, що вражає кожного, хто потрапляє до неї, — це стіни. Вічні, непробивні, викладені з каменю, з вузькими вікнами-бійницями. Колись у нижньому (підвальному) ярусі зберігалися запаси пороху, необхідного для тривалого захисту фортеці, та провіанту; також тут був глибокий колодезь. Підвальний та середній поверхи складаються з чотирьох приміщень, на верхньому були житлові кімнати (нині тут представлена колекція ікон XV–XVIII ст.). На жаль, вежа дійшла до нашого часу вже перебудованою, без верхніх поверхів, про які писали ще у 1620 році *„Дім старий, на якому тринадцять верхів, дахом гонтовим побитих...”* У 1797 р. верхній ярус спо-

руди розібрали, аби згодом відбудувати у зміненому та спрощеному вигляді. У 1913–1915 рр. вежу відреставрували для потреб музею силами Братства ім. князів Острозьких.

Нова (Кругла)

вежа розміщена у південно-західній частині подвір'я. Свою назву отримала від того, що на час побудови (кінець XVI ст.) вона була найновішою спорудою на Замковій горі. Це кам'яна циліндрична башта з трапецієвидним вирізом з боку двору. Вежа підсилювала ріг оборонних мурів і була стратегічно вдало розміщена в системі оборони

замку. Триярусна, з цокольним поверхом; нижня частина укріплена контрфорсами. Верхні поверхи мають бійниці. Споруду завершує стрічка навісних бійниць із глухою аркадою, прикрашеною фігурними зубцями. Її захисники могли обстрілювати ворога одночасно майже із сорока бійниць, причому зона обстрілу дорівнювала 270 градусам.

У північній частині Замкової гори стоїть **Богоявленський собор**. Коли з'явився храм, точно невідомо. За легендою, розпочав будівництво у XV князь Василій Красний,

а закінчив його син Костянтин Іванович у першій чверті XVI ст. Дату 1521 р., вибиту на північній стіні, одні дослідники пов'язують з часом його побудови, інші з пристосуванням храму для оборони: тоді його північна стіна, потовщена та обладнана чотирма бійницями для гармат, стала частиною замкового муру. Після переходу останньої представниці роду князів Острозьких у католицизм, храм був закритий (1636 р.). Церква більше 200 років стояла пустою і за цей час перетворилася на руїну. Її відновили у 1887–1891 рр. На старих фундаментах звели храм, що повторював давню спо-

руді: хрестовий у плані, трінавовий, п'ятикупольний. Північна, найміцніша стіна старої будівлі була включена до споруди нового храму. Але при відбудові були зроблені й певні зміни: видовжилися барабани, зникли готичні елементи декору зовнішніх стін, з'явилися риси візантійського стилю, біля західного входу зробили прибудову. Стіни храму прикрасили розписами. У 80-ті рр.

XX ст. куполи вкрили позолотою. На сьогодні ми бачимо практично пам'ятку архітектури XIX ст. з елементами XVI.

У місті також збереглися зведені у XVI ст. **Луцька і Татарська надбрамні вежі**. Внаслідок того, що башти виконували одні і ті ж самі функції — оборонної башти і міської брами — вони дуже подібні. План обох складається з поєднання овалу та прямокутника. Весь об'єм кожної башти виступав за межі кам'яної стіни, яка була пов'язана з торцевою стіною прямокутного об'єму башти, направленою до центру міста. Татарська збереглася гірше, втрачена значна частина еліптичної частини будівлі. Вона була названа відповідно до району

міста, заселеного переважно татарами. Захищала в'їзд з боку шляху на Звягель (зараз м. Новоград-Волинський). Пам'ятка є унікальним типом укріплених міських воріт, що поєднував функції в'їзної брами та оборонної вежі.

Луцька вежа захищала місто з боку Луцька. Як і Татарська, вона була водночас оборонною спорудою та воротами. Первинно була двоярусною, згодом їй надбудували аттик з бійницями, що надало споруді характер цивільної архітектури. 10 грудня 1985 року в ній відкрився Музей книги та друкарства.

Острозький краєзнавчий музей

У 1909 р. в Острозі утворилося Братство ім. князів Острозьких — релігійно-просвітницьке і краєзнавче товариство, що визначило своєю метою збереження, реставрацію, вивчення і популяризацію пам'яток острозької старовини. Напередодні Першої світової війни було здійснено реставрацію визначної пам'ятки архітектури — вежі Мурованої, що на Замковій горі. А 24 серпня 1916 р. у відреставрованих приміщеннях відкрився історичний (нині — краєзнавчий) музей, в основу якого лягли зібрані під керівництвом священника Михайла Тучемського колекції братського давньосховища. Серед перших пам'яток — Острозька Біблія 1581 р. І. Федорова, два підсвічника 1575 р. князя Василя-Костянтина Острозького, печатка міста Острога 1700 р.

Нині у музейних залах розміщені матеріали, які відображають давню історію Острога. У музеї є цінні археологічні колекції, експонати живопису, етнографії, народного художнього промислу, кераміки, зразки козацької зброї.

Серед найцікавіших експонатів — картина, виконана одним з представників школи знаменитого художника Пітера Пауля Рубенса. Називається вона «Сцена біля фонтану».

Тут також зберігається один із перших портретів сарматського типу — «Портрет невідомого в червоній шубі». У будь-якій книзі, що стосується українського портрету, ви неодмінно побачите «невідомого із Острога». Могутня постать магната ледь втиснена у відведену їй площину полотна. Навіть у появному зображенні відчуваються його могутність і ріст. Жести рук, одна з яких лежить на ефесі шаблі, а друга стискає пернач — знак влади полковника, спокійні та урівноважені. Проте в характеристиці людини художник підкрес-

лює не тільки типові риси шляхтича, представника войовничих сарматів, але й індивідуальні риси особистості (спокійну силу, врівноваженість, задумливість, уважність, живий розум), що вигідно вирізняє його з-посеред інших портретів поч. XVII ст. Хто зображений на портреті достеменно не відомо, за однією із версій — це портрет Байди (Дмитра) Вишневецького, засновника Запорізького Війська, за іншою версією тут зображено Богдана Сусла —

придворного князя Василя-Костянтина Острозького.

Також ви матимете унікальну можливість побачити творчість відомого скульптора, вихідця з села Новомалин Острозького р-ну, більшість робіт якого знаходяться у Ватикані — Томаша-Оскара Сосновського. Поїхавши до Італії, Сосновський не тільки здобув там освіту та став високопрофесійним скульптором, а навіть певний період очолював Римську академію мистецтв ім. св. Луки.

У стінах замку можете оглянути найбільшу колекцію ікон Острозької іконописної майстерні XVIII ст. Усі святі, що зображені на цих образах, посміхаються. Спільним для більшості ікон Острозької майстерні є однаково орнаментоване тло (листя аканту), колористика, в деяких — використання кольорових

лаків (в інших іконописних центрах такий лак практично не використовувався через складну технологію виготовлення). Для всіх ікон, поряд із загальними рисами волинського іконопису, характерні подібні типи округлих усміхнених облич з високо піднятими короткими стрілчастими бровами, тонкою верхньою і товстою нижньою губами. Лагідність та простодушність образів, відтворених на іконах, вносить до, в цілому, професійного іконопису, теплоту народного малярства. Ці типи облич залишалися на іконах навіть тоді, коли маляр зображував конкретних людей, як, наприклад, на іконі «Покрова», написаній на замовлення церковної громади с. Могиляни в 1738 році.

Музей книги та друкарства

Історія книги, від перших рукописних сувоїв до видань ХХ століття, представлена у Музеї книги та друкарства, що розташований у Луцькій надбрамній вежі. В основу побудови його експозиції було покладено книжкову колекцію краєзнавчого музею, започатковану в 1909–1912 рр. Братством ім. кн. Острозьких. Це один із двох перших музеїв книги в Україні. Книжкова колекція нараховує майже 5000 екс-

понатів, у т. ч. понад 1500 рукописів, західноєвропейських та кириличних стародруків. Серед рукописів — Євангеліє, два пом'яники кн. Острозьких. У зібранні стародруків — багато рідкісних: «Декреталії» папи Григорія IX (Париж, 1511) — найдавніша друкована книга колекції, глаголичний «Бревіарій хорватський» (Венеція, 1561), Острозька Біблія І. Федорова (Острог, 1581).

Острозька академія

На кошти князя Костянтина Острозького близько 1576 р. в Острозі була заснована слов'яно-греко-латинська школа вищого типу. За програмою навчання вона перебувала на рівні найкращих європейських академій. Уперше під назвою «Острозька академія» заклад згадується у 1577 р. у книзі Петра Скарги «Про єдність костюлу Божого». В основу його діяльності було покладено традиційне для середньовічної Європи вивчення семи «вільних» наук (граматики, риторики, діалектики, арифметики, геометрії, музики, астрономії),

а також вищих наук (філософії, богослов'я, медицини). Студенти Острозької академії опановували слов'янську, польську, давньоєврейську, грецьку, латинську мови.

В острозькому культурному осередку разом з академією постало найпотужніше тогочасне українське видавництво — кирилична друкарня Івана Федорова. Тут побачили світ греко-слов'янський «Буквар» — перший український підручник (1578); Новий Завіт (1580); «Книжка събраніе вещей нужнейших...» Тимофія Михайловича — перший в історії кириличної поліграфії покажчик стародрукованих текстів; «Хронологія» Андрія Римші — перший в Україні друкований поетичний твір (1581); шедевр давньоукраїнського друкарства — перша повна слов'яномовна «Острозька Біблія» (1581); визначні полемічні праці «Ключ царства небесного», «Календар римський новий» (1587) Герасима Смотрицького, «Апокрисис» Христофора Філарета тощо. Вихованець Острозької академії Мелетій Смотрицький написав першу фундаментальну слов'янську «Граматику» (1619), яку М. Ломоносов назвав «вратами ученості». Викладацькою діяльністю в академії займалися: літератор Дем'ян Наливайко (брат Северина, ватажка козацько-селянського повстання 1593–1596 рр.); грецький вчений та релігійний діяч, випускник Падуанської академії Кирило Лукаріс (деякий час був ректором академії, Олександрійським, а пізніше Константинопольським патріархом); астроном, математик, доктор медицини, випускник Краківського і Падуанського університетів Ян Лятош; грецький учений і релігійний діяч Еммануїл Мосхопуло; випускник Падуанської академії Никифор Парасхос Кантакузен та інші. Першим ректором академії був Герасим Смотрицький — видатний освітній та культурний діяч, педагог, письменник-полеміст, поет. Серед випускників академії — гетьман війська

Запорізького Петро Конашевич-Сагайдачний, перший ректор київської братської школи Іов Борецький, архімандрит Києво-Печерської лаври Єлисей Плетенецький, письменник Мелетій Смотрицький, автор знаменитої «Палінодії» Захарія Копистенський, відомий церковний і культурний діяч Ісакія Борискович та ін. Острозька академія припинила своє існування у 1636 році. Однак результати її діяльності не зникли безслідно. Сформований тут тип вищого навчального закладу був перенесений до Києва, звідки поширився до Молдавії та Москви.

Острозька академія мала великий вплив на організацію шкільництва в Україні: за її зразком діяли пізніші братські школи у Львові, Києві, Луцьку, Володимирі-Волинському. Після смерті Костянтина Острозького (1608) академія занепадала. Його онука Анна-Алоїза, яка сповідувала католицьку віру, заснувала в Острозі Єзуїтський колегіум (1624), а в 1636 р. передала землі, отримані від Василя-Костянтина, на утримання академії для єзуїтів, чим остаточно ліквідувала православну вищу школу.

Найдавніші будівлі, які нині займає відроджений університет «Острозька академія», були зведені у другій половині XVIII ст., за часів існування на цій території монастиря ордену Капуцинів.

Обитель була закладена у 1750 р. Автор проекту — італійський архітектор П. А. Фонтана. До монастирського ансамблю увійшли костел Святої Трійці (1750–1778) та прибудований до нього корпус келій. Поряд із келіями були побудовані господарські споруди. З опису 1816 р. дізнаємося, що фасад храму прикрашали скульптури Св. Франциска Ассізького та Св. Антонія Падуанського.

У 1832 р. обитель закрили. Понад тридцять років її будівлі стояли пустою. Але після появи в Острозі Кирило-

Мефодіївського братства його опікунка, графиня Антоніна Блудова, виклупотала дозвіл на передання братству занедбаних монастирських споруд. У 1865–1867 рр. обитель відреставрували. У цих приміщеннях відкрилося жіноче училище ім. графа Дмитра Блудова, а костел перебудували на православну церкву святих Кирила та Мефодія. В 1923 р. у будівлях монастиря розмістилася польська учительська семінарія. Через кілька років церкву закри-

ли, а в 1938 р. її знову перебудували на костел. Після 1939 р. будівлями послуговувались різні навчальні заклади. Храмове приміщення використовували як спортивний зал. У 1994 р. тут розмістився Острозький Вищий колегіум (з 1995 р. — Острозька академія, з 2000 р. — Національний університет «Острозька академія»).

Нині колишній Кирило-Мефодіївський храм діє як церква-музей. Тут відкрито студентсько-викладацький храм святих князів Федора та Василя-Костянтина Острозьких. У стінах церкви турист зможе побачити унікальну ікону із зображенням св. Стефана, який закриває рота Ісусу Христу.

Ікона походить з палацу князів Сангушків з м. Славути. На початку XVIII ст. художник написав образ святого Стефана. Зго-

дом його заґрунтували, а поверх намалювали Ісуса Христа. Через декілька століть св. Стефану судилося проявитися за незвичних обставин. 19 жовтня 1917 р. солдати 264-го запасного полку, підбурені більшовицькими комісарами, увірвалися в славутський палац Сангушків, де знаходився 75-річний князь Роман Сангушко, і по-звірячому розправилися з ним. За однією з версій, князя вивели на площу і привселюдно розстріляли. За іншими даними, на славутському мосту через Горинь він був піднятий на солдатські багнети і скинутий у річку. Після цього сол-

дати пограбували замок. Ікону, на якій був зображений Христос, вирішили використати як мішень. Зображення святого Стефана вони, звісно, не бачили. Коли в ікону було випущено півсотні куль, і вона перетворилась на шмаття, її, як непотріб, викинули в калюжу. Проте іконі не судилося загинути — її підібрали старі люди і заховали в себе на горищі. Через більш як 70 років вона потрапила до реставратора. Під час реставрації стало помітно, що над головою Христа проявилось зображення голови ще однієї особи. В результаті реставрації, що тривала близько 6 років, були заклеєні всі пробиті кулями місця і закріплено як перше, так і друге зображення св. Стефана та Ісуса Христа. Між дво-

ма зображеннями у XVIII-XIX століттях існував ґрунт (левкас), який розділяв два образи, але після більшовицького розстрілу він зник: здається, наче святий Стефан закриває рукою вуста свого вчителя. Хоча за законами логіки і фізики, друге зображення повинно було перекрити перше, але так не сталось, і, напевно, в тому є містика. Жест св. Стефана символічний. Теологи трактують його так: «Можливо, він символізує мовчання під час гоніння на церкву. Прикриваючи вуста Христу, св. Стефан ніби рятує Слово Боже від нападу варварів-більшовиків, що намагались його знищити. Йому це вдалося, оскільки жодна куля не влучила саме в це місце, невидима рука закривала його». Тепер ця унікальна ікона стала окрасою храму Національного університету «Острозька академія». До ікони їдуть тисячі туристів із усіх куточків світу.

Музей нумізматики

Неподалік від університету в грудні 1997 р. у приміщенні житлового будинку кінця XIX ст. була відкрита нумізматична виставка. Основою її експозиції стала збірка предметів нумізматики, започаткованої у 1909 р Братством ім. князів Острозьких. Нині колекція нараховує понад 2 тисяч одиниць зберігання. Її основу становлять монети, бони, нагороди і цінні папери.

Значну частину збірки складають монети, паперові гроші та нагороди Російської імперії. Експозиція виставки розпочинається монетами Петра I. Увагу відвідувачів привертають золоті монети Катерини II, провінційні випуски Росії, державні нагороди Російської імперії, посадові знаки, відзнаки громадських товариств, ювілейні полкові відзнаки. Період СРСР представлено паперовими грошима,

обіговими та ювілейними монетами, нагородами, грошовими сурогатами. Цікавий показ історії українських грошей ХХ ст. Серед найцікавіших експонатів — добірка паперових грошових одиниць Одеси, Житомира, Кременця, Острога, загальнодержавні гроші та цінні папери періоду національно-визвольних змагань 1917–1921 рр.

Окрасою виставки є повне зібрання сучасних пам'ятних та ювілейних монет незалежної України. Поряд із предметами нумізматики експонуються срібні, карбовані в Острозі, шати до ікон XVII–поч. XX ст.

Костел Успіння Пресвятої Діви Марії

Неподалік від Замкової гори стоїть будівля вишуканих класицистичних форм. Це — парафіяльний Костел Успіння Пресвятої Діви Марії. Він має давню історію.

За легендою, спочатку це була православна церква Пречистої Діви. Її побудували на кошти князя Федора Острозького. Пізніше невелику однонавову будівлю із заокругленою абсидою перетворили у католицький храм монастиря домініканців.

Згодом до храму прибудували каплицю Діви Марії та каплицю Яна Непомука. Так у плані він набув хрещатого характеру, а згодом — і пірамідальних форм. У 1702 р. поряд звели нову дзвіницю. Будівля неодноразово потерпала від пожеж. Сьогодні головний вхід підкреслений чотириколонним портиком тосканського ордеру. Східна напівкругла стіна — найдавніша частина будівлі — зміцнена контрфорсами.

Свято-Миколаївська каплиця

У сквері, поряд з Успенським костелом, стоїть Свято-Миколаївська каплиця. А колись на цьому місці була Миколаївська церква. За одним із припущень, вона з'явилася в Острозі ще у XIV ст. Перші відомості про неї пов'язуються з наданням князем Данилом Острозьким «певныхъ грунтов, названныхъ Чепель, церкви св. Николы Острозскаго и Священникамъ, при ней застающимъ».

Певний період обов'язки священика церкви виконував Дем'ян Наливайко (брат Северина Наливайка, керівника козацької війни 1594–1596 рр.). Під час пожежі у 1848 р. Миколаївська церква зазнала пошкоджень; богослужіння у ній припинилося, а в 1864 р. храм було розібрано. У 1905 р. приблизно на тому ж місці збудували каплицю, назвавши її на честь церкви-попередниці. Сьогодні свято-миколаївська община відбудовує храм приблизно у тому вигляді, якою церква була у XVII–XVII ст.

Острозька синагога

Острозька синагога є однією з найстаріших у Східній Європі. Вона була побудована у XVII ст. і швидко стала центром єврейської культури. При синагозі діяла вища школа рабинів. На початку XVII ст. єврейська громада міста швидко збільшувалась. Її головний рабин Самуїл Едельс (Маршуе) — у 1611–1612 рр. за власні кошти побудував синагогу та прибудував до неї жіноче відділення. Упродовж багатьох століть синагога Острога носила ім'я Едельса.

У період війни під проводом Б. Хмельницького, будівля зазнала значних руйнувань. Під час воєнних дій 1792 р., синагогу, в якій шукали порятунку євреї, штурмували російські війська, оскільки вважали, що це оборонна споруда. Для будівлі ця помилка була нищівною. Після Другої світової війни синагога використовувалася як складські приміщення.

Межиріч

Якщо із Замкової гори Острога поглянути на південь, то можна побачити вдалині великий комплекс споруд з вежами, баштами і церквою — то древній Межиріч. Лежить він на стику річок Вілії та Збитенки, що утворюють, оминаючи село з двох боків, щось схоже на латинську літеру «V». Отже, сучасне село Межиріч — це давнє Межиріччя «населений пункт у міжріччі Вілії та Збитенки».

Перші документальні згадки про Межиріч зустрічаємо в грамоті 1396 р. литовського князя Вітовта, який засвідчує надання князю Федору Острозькому ряду поселень, серед яких і Межиріч. З часом він перетворюється на одну з улюблених резиденцій князів Острозьких, які укріплюють його земляними оборонними валами з двома в'їзними брамами Дубнівською і Заславською. Руїни останньої збереглися і понині.

У Межирічі знаходиться Свято-Троїцький монастир, який є найвидатнішою пам'яткою архітектури не тільки серед монастирських ансамблів Волині, але й усієї України. Він здавна привертав увагу вчених і часто згадується у працях, присвячених історії Волині та історії архітектури України.

Головною і найдавнішою спорудою монастиря є Свято-Троїцька церква, побудована князями Острозькими, можливо, на початку XVI ст., як репліка Богоявленського собору в Острозі. Увесь же монастирський ансамбль прибудований ченцями францисканського ордену на початку XVII ст. Церква — це хрестово-купольний тринефний, триапсидний храм. Шість масивних стовпів, поставлені посередині будівлі, зорво ділять її на три поперечних та три поздовжніх частини-нефи (нави). Щоб поставити над церквою 5 куполів, застосували винайдену ще візантійськими зодчими “конструкцію на пару-

сах": стовпи, що посеред церкви, з'єднали між собою арками, а проміжки між арками заклали цеглою. Таким чином, утворились трикутники, які нагадують розгорнуте вітрило (парус). Широкі частини трикутників, поєднуючись, створюють кола, на які і поставлені 5 восьмигранних барабанів з високими вікнами і восьмигранними шоломовидними банями. Простір, що утворюється між куполами, нагадує хрест. Зазвичай, у візантійських та давньоруських церквах бані ставилися над кінцями просторового хреста, але в Межиріцькій церкві, як і в інших церквах XV століття, вони поставлені не на кінцях, а в міжрукав'ях хреста. В архітектурі Свято-Троїцької церкви переважають давньоруські традиції. Проте характерною особливістю храму є те, що в ньому можна побачити деякі елементи західноєвропейської готичної архітектури.

На початку XVII ст. храм Св. Трійці став композиційним центром одного з найкращих оборонних монастирських ансамблів, збудованим за ренесансними принципами урівноваженості, осьової симетрії та гармонійного поєднання з навколишнім ландшафтом. У 1606–1610 рр. до церкви були симетрично прибудовані два двоповерхові корпуси келій, розміщені на однаковій відстані від північного та південного оборонних мурів, яка становить 32,5 м. Фасад церкви та фасади новозбудованих келійних корпусів були виведені в одну

площину і створили розлогу архітектурну композицію, яка стала центром монастирського ансамблю. Прибудова до Троїцької церкви корпусів не тільки не змінила, а, навпаки, ще більше підкреслила значення храму, який залишився найвищою будівлею. Центральний купол Троїцької церкви вищий від конічних дахів наріжних башт на 8 м. Крім того, храм став центром всього монастирського ансамблю, відносно якого у дзеркальній симетрії розміщувались всі його споруди. На зовнішніх кутах обох будівель поставлені чотири триярусні оборонні башти, увінчані конічними дахами. Бійниці башт у вигляді перевернутої замкової щілини прорізани у цілому кам'яному блоці, що дозволяло, маневруючи вогнепальною зброєю, обстрілювати в разі потреби значну частину монастирського подвір'я.

У монастирі зберігаються чудотворні ікони Богородиці XVI ст. (родової ікони князів Острозьких) та св. Антонія XVIII ст.

Однією із найбільш шанованих чудотворних в Україні є ікона Богородиці Одигітрії із Межиріцького монастиря. Сучасні історики мистецтва схиляються до думки, що ікона «Межиріцька Богородиця» була написана на початку XVI ст. Її замовником був великий литовський гетьман, князь Костянтин Іванович Острозький. Ікону дуже шанували у родині князів Острозьких. Князь Януш передав на зберігання образ Богородиці до Межиріцького монастиря. У 1779 р., у знак особливої пошани і вдячності за чудотворні діяння, ікона була коронована золотим вінцем за указом римського папи Бенедикта XIV. У 1866 р. російська імператриця, дружина Олександра Третього — Марія Федорівна подарувала для ікони срібну цату (шийну прикрасу), оздоблену шістьма смарагдами. Ще шість смарагдів вмонтували у папську корону.

Легенда про Межиріцьку Богородицю

Перше диво, яке створила Межиріцька Богородиця, відбулося на початку липня 1522 року. У той час татари часто нападали на українські та білоруські землі; війни, облоги, сутички були звичайними буднями, а мирні дні — рідкісним винятком. За легендою, у цей раз ординці вирішили захопити місто Слуцьк (тепер Мінська обл). Вони підходили до міста саме в той час, коли князя Симеона Слуцького не було вдома, розраховуючи на

те, що залишившись без господаря, Слуцьк не витримає облоги і легко стане їхньою здобиччю. Але їхні розрахунки не справдились. У місті залишилась донька князя — Олександра. Смілива дівчина не розгубилася і вирішила взяти керівництво обороною міста на себе. Оскільки в її розпорядженні був лише невеликий загін, який не міг протистояти значно переважаючій чисельності татарській орді, Олександра послала одного зі своїх вірних слуг до досвідченого воєначальника — гетьмана Литви, що прославився своїми перемогами

над татарами, Костянтина Івановича Острозького, — який зі своїми військами перебував на той час у Білорусії. І поки її посланець якнайшвидше мчав до нього, княжна, впавши перед іконою Богоматері на коліна, почала щиро молитися і просити порятунку в небесної заступниці. Отримавши звістку від Олександри, князь Острозький з військом, не гаючи часу, поспішив на поміч. Але шлях до Слуцька був неблизьким, тому він не встигав прибути вчасно. І раптом сталося диво! Божа Матір зглянулася на молитви Олександри. Родова ікона князів Острозьких “Богородиця Одигітрія”, що завжди супроводжувала їх у військових походах, чудесною силою піднялася в повітря і перенеслася по небу до Слуцька. Побачивши в небі ікону, вражені та налякані дивом ординці почали в паніці відступати. Костянтин Іванович, що надійшов на той час із своїм військом, довершив їхній розгром. Впоравшись з татарами, він підїхав до замку, де на нього чекала Олександра. Костянтин Іванович закохався в розумну, набожну та сміливу дівчину, запропонував їй руку й серце і невдовзі одружився з нею. Двадцять шостого липня 1522 року у Вільно між матір’ю й братом Олександри Слуцької та Костянтином Івановичем Острозьким був підписаний шлюбний договір, згідно з яким князі Слуцькі зобов’язувалися у посагу за Олександрою виплатити князю 3000 коп грошей, а він обіцяв бути для них кровним і щирим приятелем та утримувати свою дружину згідно з християнським законом та звичаями грецької віри.

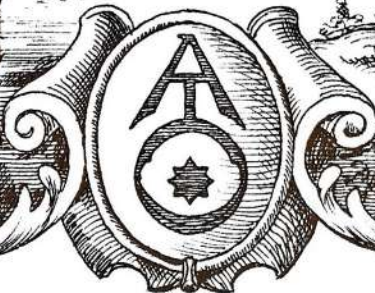
ІСТОРИЯ ОСТРОГА В ЛЕГЕНДАХ

Туристу, який відвідує Острит,
цікаво дізнатися і про інші
місцеві легенди

ІВАН

КОСТАНТИН

ФЕЛІП

Легенду про гострій ріг, на якому грав чудовий музикант, записав Пантелеймон Юр'єв⁵, а острозький поет Яржемський⁶ написав про це баладу.

Жив в Острозі сліпий музикант, який вмів грати на чарівному ріжку. Коли він награвав свої мелодії, за ним слідували всі тварини та птахи, розпускалися та плодоносили дерева, тому в Острозі ніколи не було проблем з харчуванням. Чарівним ріжком музика міг завжди привабити до міста тварин.

Існує також легенда, в якій говориться, що давним-давно невідомий мисливець в околиці Острога вбив звіра (єдинорога чи тура) і з його рога виготовив музичний ріжок. Обидві легенди розповідають про те, що навіть назва міста пішла від гострого рогу, на якому грав сліпий.

Юр'єв також розповідав, що в Острозі під час проведення земляних робіт знаходили мисливські ріжки, виготовлені зі срібла або турячі ріжки, оправлені в срібло. Ці знахідки могли служити для жителів міста підґрунтям для побутування легенди про походження назви міста від музичного або мисливського ріжка⁷. Можливо, від цієї легенди постало викорис-

⁵ Юр'єв Пантелеймон — польський та український письменник, історик. Рукописні легенди, зібрані Юр'євим, зберігаються в ОДІКЗ КН 15907.

⁶ Згадка про Яржемського є у Юр'єва.

⁷ Багато легенд про музичний ріжок записала острозька дослідниця В. Скрипковська, але, на жаль, ці записи зникли.

тання зображення «рогу достатку» у вигляді гострого ріжка, наповненого різноманітною їжею, а, можливо, навпаки, — легенда склалася під впливом таких зображень. Цей символ використовувався європейськими художниками з часів епохи Відродження і аж до наших днів.

Інша легенда каже, що на чарівному ріжку грав сліпий музикант, який ходив у супроводі собаки-поводиря. І коли він прийшов до Острога, то знайшов в його околицях корінь мандрагори, чарівної рослини, яка була наполовину рослиною, наполовину людиною, і навіть розрізнялася за статевими ознаками. За віруваннями, той, хто з'їсть корінь мандрагори, вилікується від усіх хвороб та стане щасливим. Але під час виривання мандрагори, ця рослино-людина дуже голосно кричить, тому той, хто насмілиться це зробити, відразу помирає. Коли собака сліпого музиканта знайшла корінь і вирвала його, вона моментально загинула, а музикант, з'ївши корінь, прозрів, став щасливим та оселився в Острозі.

П о д і б н і легенди про мандрагору записувалися в середньовічній «Бестіарії»⁸ і, можливо, саме з ними потрапили до Острога.

⁸ Бестіарій — книга, в яку записувалися та замальовувалися зображення тварин та рослин, в тому числі — фантастичних.

ЛЕГЕНДИ ПРО КНИЖКУ ГАЛЬШКУ ОСТРОЗЬКУ

*«Така краса народжується протягом сто-
річ, завойовує собі славу... і пам'ять про неї
зберігається у нащадків...» В. Соловійов⁹.*

Гальшка Іллівна Острозька (Єлизавета, Ельжбета, Алжбета, Катерина) (листопад, 1539- грудень, 1582) — улюблена історична постать жителів міста. Трагічна доля, що випала цій жінці, викликає щем у кожному серці. Наділена винятковою красою, до того ж — спадкоємиця величезних маєтностей, вона була однією з найбажаніших наречених у Східній Європі.

Народна традиція передала до наших днів багато легенд про Гальшку, про її вроду, хоч оригінального портрета цієї жінки відшукати не вдалося. Загальнопоширеним є уявне зображення Гальшки, створене польським художником Яном Матейком (1838–1893). Він зобразив Беату Костелецьку разом з донькою Гальшкою на картині «Казання Петра Скарги». Проте нещодавно вдалося відшукати графічне зображення Гальшки в книзі «Гніздо цноти», виданій ще при її житті Бартошем Папроцьким¹⁰ в Кракові у 1578 році, тобто за рік до

⁹ Всеволод Соловійов (1849–1903) — російський історик, письменник, публіцист. У 1876 р. в журналі «Нива» з'явився його перший історичний роман «Княжна Острожская», з якого почалося сходження до всеросійської слави. Цей твір вийшов окремим виданням в С.-Петербурзі в друкарні Н.Ф. Меретца у рік смерті письменника (1903).

¹⁰ Папроцький Бартош (1543–1614) — шляхтич, генеалог, хроніст. Твори: Bartosz Paprocki «Gniazdo cnoty». — Kraków, 1578; Bartosz Paprocki «Herby rycerstwa polskiego przez Bartosza Paprockiego zebrane i wydane r. p. 1584», Biblioteka Polska, Kraków, 1858

написання славнозвісного заповіту княжни. Гальшка Іллівна зображена вже сорокалітньою жінкою, яка прожила хоч і не дуже довге, проте насичене різноманітними подіями життя. Київський художник Юрій Нікітін відтворив із графічного прижиттєвого малюнка її живописний портрет.

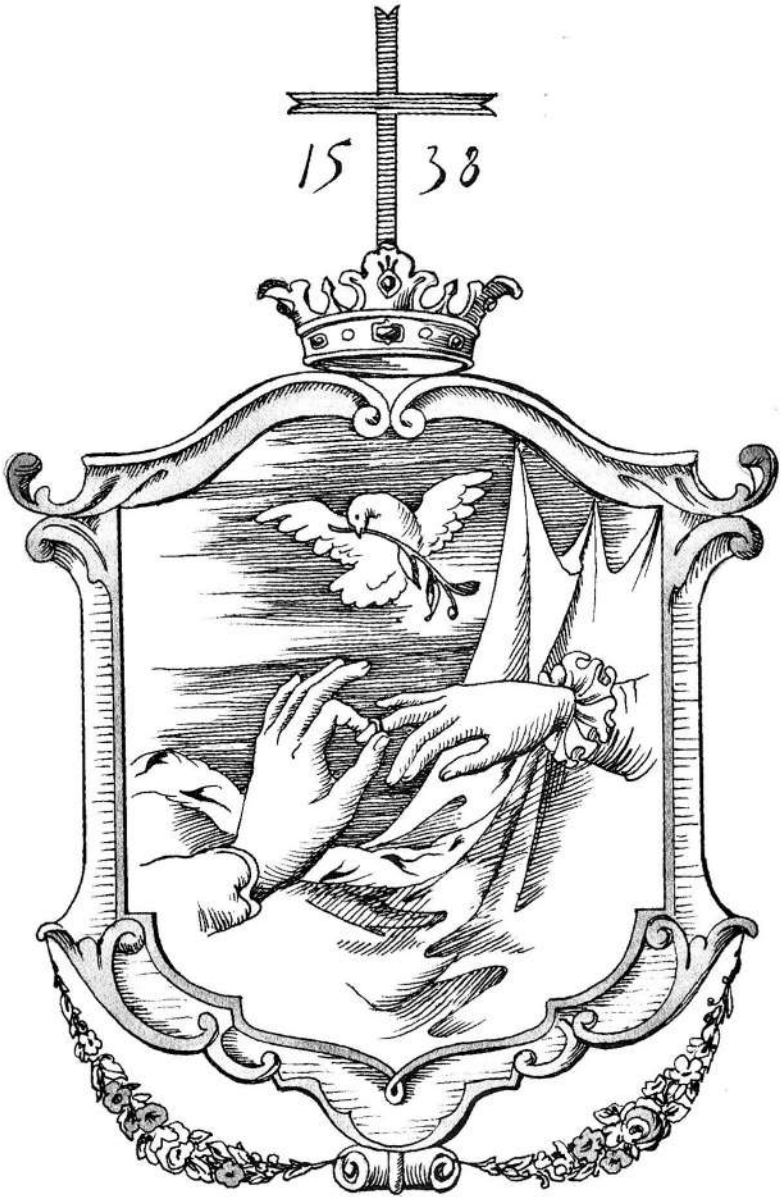

ЛЕГЕНДА ПРО БАТЬКІВ ГАЛЬШКИ

Перш ніж говорити про саму князівну, необхідно розповісти про батьків знаменитої Гальшки.

У середині 30-х років XVI ст. ми застаємо князя Іллю Острозького (в майбутньому — батька Гальшки) при королівському дворі. Князь Ілля — улюбленець королівської родини, найближчий приятель їх сина і спадкоємця Жигмонта (Сигізмунда) Августа. Прихильність короля Жигмонта Старого до сина його сподвижника — князя Костянтина Івановича Острозького, доходить до того, що він сам підбирає княжичу дружину — якнайкращу партію, першу з красунь двору, повну життя та енергії Беату Костелецьку. Щоб оцінити королівську ласку, слід врахувати ще одну обставину: хоча Беата і так належала до одного з найзаможніших і найвпливовіших родів королівства, її достовірне походження ще вище. На думку багатьох сучасників, король віддав Іллі свою власну позашлюбну доньку від довготривалого зв'язку з Катериною Тельничанкою. Бажаючи забезпечити майбутнє коханої жінки, з якою він одружитися не міг, король видав Катерину за коронного підскарбія Анжея Костелецького. Доволі дивно виглядає, що позашлюбна донька короля стала улюбленицею королеви Бони. Мабуть, королева, яка теж не була зразком моральності, поблажливо дивилася на слабкості короля.

Весілля Іллі Острозького та Беати Костелецької відбулося 1538 року, майже відразу ж після ще більш урочистого одруження королевича Жигмонта і Єлизавети Габсбургівни. На честь подвійної урочистості при дворі відбулися гучні святкування і турніри, в одному з них князь Ілля виступив як супротивник молодого короля. За легендою, в цьому бою князь Ілля був тяжко поранений своїм другом королевичем Жигмонтом.

Зрештою, подружжя Острозьких відїхало у свої волинські володіння. Красуня Беата виглядала до нестями закоханою, з'явилася вже й надія на продовження роду. Але спільне життя, яке так щасливо почалося, закінчилося несподівано швидко: в 1539 році, через півроку після одруження, так і не видужавши після поранення, князь Ілля помер. В тому ж році народилася його єдина донька, хресне ім'я якої — Єлизавета (можливо, вибране на честь бабусі, Катерини Костелецької, друге ім'я якої теж Єлизавета) за ланцюжком змін Ельжбета — Альжбета — Альшбета перетворилося на Гальшку. Перед смертю князь Ілля встиг заповісти свої величезні володіння дружині і майбутній дитині та призначив опікунів — короля і зведеного брата Василя-Константина Острозького, закликаючи Беату і Василя жити в згоді. Отож, вже народження Гальшки було затьмарене смутком. Ходили глухі чутки, що смерть її батька була спричинена не пораненням, а повільною отрутою. Втім, правда це чи вимисел для нас і досі невідомо.

ЛЕГЕНДА ПРО КНЯЖНУ ГАЛЬШКУ

Гальшка народилася найбагатшою нареченою в тогочасному Великому князівстві Литовському та Польському Королівстві. Коли дівчинка досягла тринадцятилітнього віку, в дім Острозьких почали юрбами з'їжджатися юнаки із найзнатніших магнатських родів, щоб домогтися її прихильності. Існує переказ, що серед претендентів був і Дмитро Вишневецький, відомий ще як Байда. Ця легенда навіть твердила, начебто глибоке почуття до Гальшки і змусило його все життя залишитися неодруженим. Але відмова Гальшки Дмитру пішла на користь Україні. Байда організував розрізнені ватаги розбійників і створив козацьку напівреспубліку, яка відіграла основну роль у створенні української держави.

Особливу прихильність княжни здобув князь Дмитро Сангушко, перший красень і лицар Русі, староста канівський та черкаський, по-європейському вихований та освічений, з витонченими манерами, до того ж — син найкращого друга покійного князя Іллі. Однак, коли дійшло до сватання, Беата (матір Гальшки) почала явно затягувати справу, зволікала, посилаючись на необхідність королівського дозволу. Складається враження, що Беата просто хотіла якомога довше управляти маєтками, які належали доньці.

Існує легенда, що княжна, втікаючи таємно на побачення до коханого, з балкону замку спускалася на зв'язаному довгому полот-

ні. Внизу на човні її чекав Дмитро Сангушко (тоді під самим замком протікала річка і там можна було плавати човном. Висота замку сягає восьмиповерхового будинку, тому тринадцятилітній дівчині треба було прикласти багато зусиль, щоб подолати таку відстань).

Князь В.-К. Острозький, не бажаючи, щоб багатства Острозьких дісталися католикам, урочисто пообі-

цяв Сангушку руку Гальшки, підтвердивши заодно, що саме такий шлюб планував покійний брат, а також зумів переконати Сангушка в тому, що підступна Беата і не думала віддавати за нього Гальшку.

Продумавши стратегію захоплення замку, Сангушко приїхав в Остріг. Частина його пошту начебто випадково залишилась біля брами. Це зіграло на руку князю Василю, який зі збройним загonom в 50 чоловік в'їхав до замку. Княгиня розпорядилась закрити браму, але люди Сангушка вже встигли обеззброїти охорону, а саму Беату зачинили у її кімнаті під вартою.

В Замковій каплиці відбулося вінчання княжни Гальшки з князем Дмитром. Воно було тихе й малолюдне. Крім молодих і священика, в капличці знаходились тільки паламар і князь Василь. Все робилось крадькома і поспіхом. Молода красуня-князівна в свої тринадцять років не дуже розуміла, що з нею роблять, але в усьому була покірна волі свого дядечка — князя Василя.

Коли настав час мінятися шлюбними обручками, скоїлось щось моторошне і таємниче. В каплицю увірвався величезної сили вітер, який розкрив навстіж масивні двері. Від одного його подиху згасли свічки і вогні в лампадах, розхитались хоругви, все тряслось і тріщало, а на банях дзвонили і завивали розколисані стихією дзвони.

Священик звернув увагу князя Василя на те, що природа проти такого шлюбу, і це поганий знак. Проте князь відповів, що за обряд гроші платить він, а не природа, тому наказав проводити вінчання далі. Церемонія закінчилась в повній темряві, а разом з цим припинився і зтих вітер. Дмитро забрав свою молоду дружину до Черкас з надією на довге й щасливе життя.

Та король був, м'яко кажучи, не в захваті від цього шлюбу, тому наказав позбавити Сангушка честі та маєтків. У лютому 1554 р. Сангушка було вбито. Король Жигмонт Август обманом видав юну вдову, якій тоді виповнилося 16 років, за польського воєводу — 64-річного графа Лукаша Гурку¹¹. За переказами, Беата була категорично проти шлюбу з Гуркою. Щоб не дати своє благословення доньці заховалася у палацовій вбиральні, але слуги короля знайшли матір нареченої в туалеті і силою зняли перстень із її пальця. Під час вінчання Гальшка

¹¹ Насправді різниця між Гальшкою та Лукашем не була великою, вона становила приблизно 5 років.

нервувала і не хотіла погоджуватися на шлюб, але коли їй показали перстень Беати і сказали, що матір її благословляє, то молода змирилась.

Після зустрічі матері з донькою, все стало зрозуміло, тому вони втекли до домініканського монастиря у Львові, де Беата Костелецька уклала третій шлюб доньки — із князем Семеном Слуцьким.

Існує переказ, що ченці-домініканці довго не віддавали Гальшку та Беату Лукашеві Гурці. Тому воєвода оточив монастир військом і не дозволяв нікому ні заходити, ні виходити із монастиря. Для того, щоб потрапити в середину, молодому князю Слуцькому довелося переодягнутися у жебрака, ретельно вимазатися, і тільки так новому нареченому вдалося проникнути до Гальшки.

Проте сила і королівська підтримка була на стороні Гурки. Після збройної облоги монастиря він вивіз Гальшку до своїх володінь у Шамотулах (Велика Польща). Але вона не підкорилася нав'язаному чоловікові. Чотирнадцять років Гальшка Острозька провела в одній із башт Шамотульського замку. У 1573 р. «чорна княгиня» знову стала вдовою і повернулася на батьківщину.

Невдалі заміжжя гнітюче вплинули на Гальшку і переслідували її до кінця життя. Гальшка передала управління своїми маєтками дядькові, а в заповіті 1579 р. заповіла все своє майно двоюрідним братам, синам князя. У тому ж заповіті були кілька рядків, де Гальшка Острозька віддала величезну на ті часи суму — шість тисяч кіп литовських грошей — на розвиток шпиталю і православної академії.

Литовська копа — це 60 монет, якщо помножити на 6000, виходить 360 тис. срібних монет (грош литовський Стефана Баторія — монета діаметром 24 мм, вагою 1.8 г), іншими сло-

вами — це майже 650 кг срібла. Цими монетами можна було викласти смугу у 8 кілометрів 640 метрів або заповнити кімнату у 207 квадратних метрів. Якщо взяти сучасну мінімальну ціну в 100 доларів за литовський чи коронний грош 1579 року, отримаємо більш як тридцять шість мільйонів доларів. Отож, знаменита Острозька академія постала значною мірою завдяки волі і коштам Гальшки Острозької.

Цю легенду в дещо іншому варіанті записав Петро Андрухов¹², згадує цю легенду й Пателеймон Юр'єв, посилаючись на Пшездецького та Гурницького. Проте Лукаш Гурницький, сучасник Гальшки, таких подробиць із вінчання не згадує, говорить лише, що події проходили не в Богоявленському соборі, як стверджує Андрухов, а, власне, в самому замку, в замковій каплиці. Каплиця, ймовірно, розміщувалася в прохідній кімнаті, першій, в яку входиш, піднімаючись на верхній поверх замку. Опосередкованим доказом може служити напис в одній із ніш цієї кімнати, на якому зображено хрест над короною з датою 1538 рік. Можливо, й дата також може опосередковано вказати на Гальшку, хоча Гальшка й народилася в 1539 році, проте заручини її батьків пройшли ще 1538¹³ році, і,

¹² Андрухов Петро Зотович — острозький краєзнавець, автор книг «Волинь в легендах і переказах» (Острів, 1995 р.); «Волинська земля (хроніка — джерела — постаті)» (Сокаль, 1992р.); «600 імен в історії великої Волині» (Острів, 1993р.); «Волинь: події, імена, джерела» (Острів, 1996р.).

¹³ О. Пшездецький визначає датою народження Іллі 1511 р. на підставі папської диспензи щодо його одруження з Анною Радзивілл 1523 р. (вказано, що юнаку 12 років). — Przewdziecki A. Jagiellonki polskie w XVI wieku. - Т.ІІ.- Kraków, 1868.- S.44.

мабуть, з цієї нагоди й був зроблений символічний напис на стіні замкової каплиці¹⁴.

Із написом на стіні замку пов'язана окрема легенда, яка говорить, що цей знак — тайнопис, написаний Дмитром Самозванцем¹⁵ в день одруження з Мариною Мнішек¹⁶. В написі зашифровано якесь таємне послання, і хто його прочитає буде щасливим та багатим.

Те, що напис пов'язують із шлюбним обрядом, на нашу думку, підтверджує версію написання її батьками Гальшки у 1538 році.

¹⁴ Хоч сам шлюб Ілля та Беата взяли 3 лютого 1539 року, проте вже в документі, яким Ілля 1 січня вчинив запис Беаті, забезпечивши взятий за нею посаг на суму 33082 золотих, він назвав її **дружиною**. (Публікація цього акту є у IV томі «Архіву князів Сангушків». Про документ згадав М. Ковальський в праці «Етюди з історії Острога». — Острого, 1998.- Ст. 47).

¹⁵ Дмитро Самозванець — Григорій Отреп'єв (майбутній російський цар Дмитрій I).

¹⁶ За легендою, Дмитро Самозванець та Марина Мнішек одружилися в Острозькому Богоявленському соборі.

ШЛЮБ БЕАТИ КОСТЕЛЕЦЬКОЇ

Беата Костелецька, матір Гальшки, після всіх перипетій із одруженнями доньки несподівано знову виходить заміж. В цей час їй вже близько 50-ти років. Невідомо, чи це її остання пристрасть, чи ще один з її планів, але вчинок цей виявився навіть не просто помилковим, а катастрофічним. Обранець Беати — Альбрехт Ласький, воевода серадзький, на 21 рік молодший від неї, був рідкісним, навіть для свого бурхливого часу, негідником.

Попри молодий вік, за ним вже тягнувся шлейф численних звинувачень у розбої та грабежі. Дуже швидко новий чоловік відібрав всі маєтності Беати, а її саму ув'язнив в домашній тюрмі в Кезмарку, що у Спіжиній долині в Угорщині. Звідси вона пише розпачливі листи, благаючи про заступництво імператора. Отак і мати, і донька опинилися в однаковому стані.

Нарешті втручання імператора визволило Беату, але вона, виснажена і хвора, була не в силах навіть повернутися додому і померла в Кошіце.

ПЛАЧ РОЖЕВОЇ (СИНЬОЇ, ЗЕЛЕНОЇ) ПТАХИ

В Острозький замок Гальшка повернулася через багато років, після довгих поневірянь по темницях. Краса її зів'яла, а розум то затьмарювався, то знов повертався до неї. Все було як в імлі. І ось одного дня, коли ця знедолена жінка сиділа й дивилась у безодню, яка відкривалась з вікон балкону, все пережите знову промайнуло перед очима, неначе це було сьогодні. Пригадалися і церква, і вітер, і свічки. А далі... А далі вона побоялась ще раз побачити все те страхиття і викинулася із замкового балкону. Та вниз не впала, її підхопив і поніс на своїх крилах вітер. Вона перетворилася на рожеву птаху. В тихі місячні ночі часто бачили її з розпущеною косою, гарною-прегарною, такою, якою була в тринадцять. У білому серпанку витає над Замковою горою і жалібно чайкою кигиче, щоб добрим людям повідати про свій вічний сум і жаль за марно втраченим життям, яке у неї відібрали злі, пожадливі люди.

Ця легенда має декілька варіантів. Населення Острога часто згадує, що Гальшка перетворилася на пташку, проте колір пташки різняться — одні називають рожеву птаху, інші — зелену або синю. Можливо, синій колір з'явився під впливом легенди про синю птаху щастя: якщо вже в житті Гальшка щастя не мала, то, може, хоча б після смерті вона приносить-ме щастя.

ЛЕГЕНДА ПРО ПРИВИД ГАЛЬШКИ

Із записів Юр'єва дізнаємося ще про одну легенду, пов'язану з особою Гальшки.

В місячні ночі, особливо в кінці весни та на початку літа, з мосту, що веде на Нове місто, можна побачити фігуру молодої дівчини, що ходить у білій довгій сорочці по балкону і по всьому верхньому поверху Острозького замку. То привид нещасної Гальшки, княжни Острозької, що покінчила життя самогубством.

Юр'єв згадує цікаву деталь, ніби він і сам бачив світлу тінь, яка проходила по замку, саме її і було видно знизу Замкової гори. Хоча тут же, в своїх спогадах, він пише, що ця тінь не що інше, як гра світла в скляних вікнах, але визнає, що тінь насправді дуже схожа з фігурою жінки чи дівчини. Коли Юр'єв намагався переконати острожан, що це лише гра

світла, то йому ніхто не вірив. Люди доказували, що бачили фігуру і в похмурі, безмісячні ночі.

За легендами, привид Гальшки ходить не лише по Замковій горі, але з'являється і в місті.

На Новому місті була завада Зусманівська¹⁷, на якій було здійснено безглузде вбивство. Вбивці, коли розповідали судді про подробиці, то згадували про привид Гальшки, що з'явився під час злочину, з рук княжни виходив вогонь. Від побаченого вбивці впали без тями, так, не приходячи до свідомості, вони й були заарештовані.

Про цю подію писали в газетах початку ХХ ст., зокрема в «Київському листку», де назва статті звучала як «Психоз чи масова галюцинація».

¹⁷ Зусманівська завада — заваду називали й фабрикою, там виготовляли брочки та карети.

ЛЕГЕНДА ПРО СИНА ГАЛЬШКИ АНДРІЯ

За свідченням очевидців, в Гальшки не було дітей, проте, народ не вірив, що улюблена княжна залишилася без потомства і придумав легенду про привида-сина Гальшки Андрія.

У Гальшки був син Андрій від Дмитра Сангушка, якого нібито Гальшка народила вже після смерті першого чоловіка. Але Беаті Костелецькій, матері Гальшки, ця дитина була не потрібна. Тому Беата віддала покоївці дитину, щоб та її задушила. Проте покоївка пожаліла дитя і віддала на виховання до православного монастиря. Його вигодувала своїм молоком бідна селянка. Коли Андрій підріс, йому розповіли всю правду, і він схимником поселився в кам'яній печері, що між Острогом та Межирічем, з якої щодня бачив княжий замок. Люди його любили й поважали за добре серце, за гарні поради і готовність кожному прийти на допомогу. Вечорами, коли темрява покривала всю землю, цікаве око могло побачити, як він довго простоював на колінах з заломленими вгору руками. Мабуть, сердешний молився за свою нещасну матір.

Пантелеймон Юр'єв згадує іншу споріднену версію легенди про сина Гальшки.

Під Замковою горою в Острозі знаходиться велике підземне озеро. Посередині озера є острів, на якому в келії живе монах. Добратися до озера можна лише спустившись в криницю, що знаходиться в підземеллі замку. Інколи в підземеллі

з'являється рицар весь закований в лати. Він направляє коня до озера і, стукаючи мечем об піхви, кличе монаха, щоб попросити в нього прощення за свої гріхи. Але монах не може перепливати озеро, тому й рицар, постоявши трохи, повертається і зникає так же раптово, як і з'явився.

Вважається, що під постаттю монаха може ховатися Данило кн. Острозький (перший з відомих князів Острозьких, будівничий замку в XIV ст.), Федір кн. Острозький (справді був монахом, похований в Києво-Печерській лаврі, і був канонізований православною церквою), згадується також і монах кн. Андрій, син Гальшки та Дмитра Сангушка. Історики в основному не згадують, що взагалі міг існувати син в Гальшки Острозької. За свідченням Юр'єва, є лише невелика згадка в записках єзуїта Рощини поч. XVII ст. про монаха Андрія, сина «нещасливої, що на Острогу».

Ще на початку ХІХ ст. в Острозькому фарному костелі висіла велика картина, на якій було зображено Замкову гору в нічну пору. В небі над Острогом літає ангел, що розсипає квіти. За легендою, картину малював божевільний художник, який розводив фарби слізьми своєї доньки, яку жорстоко мучив, аби та плакала. І хоча картина була написана доволі таки посередньо, проте на відвідувачів справляла сильне містичне враження.

Коли у князя Острозького Василя Красного померла дитина, його дружина Агафія збожеволіла і заявила, що ангел забрав дитину живою на небо. З тих пір існує легенда, що ангел літає над Замковою горою. За одну руку він тримає дитину, а іншою розсипає квіти над містом. Проте в коментарях Юр'єв говорить, що на картині зображено лише одного ангела без дитини.

ЛЕГЕНДА ПРО КНЯЖИЧА ДМИТРА

Й.В. Новицький записав ту ж легенду, але вже з іншими персонажами. В переказі розповідається про кн. Данила та його дружину Василису, які втратили свого улюбленого маленького сина Дмитра і дуже за ним побивалися.

За переказом, хлопчика відспівувало 120 священників з єпископом Арсенієм, над його могилою побудували велику круглу вежу, батько ще й побудував церкву Св. Миколая. Ангел провістив батькам можливість постійних зустрічей з сином за умови вдосвітньої молитви на його могилі (батьки чули голос хлопчика). Однак, коли молитву одного разу пропустили, видіння зникло. Князь Данило пішов у монастир, а Василиса невтішно і невгамовно ридала. Але з часом за свої страждання жінка отримала винагороду — ангел кинув їй букет квітів, а Господь повернув сина. І після неї всі батьки, які втратили сина, чули ангельський спів на круглій вежі Острозького замку. Й.В. Новицький писав, що в Пречистенській церкві (затим костелі) висіла, скопійована 1883 р. художником Сваричевським, картина: над Острогом летить ангел із дитиною та букетом квітів¹⁸.

¹⁸ Новицький Й.В. Острожские легенды // Воскресное чтение (Варшава). 1933. №42-43. — С. 652

ЛЕГЕНДА ПРО ВАСИЛЯ КРАСНОГО ТА НЕДОБУДОВАНУ ЦЕРКВУ

Цікавою є місцева легенда про Василя Красного. Тут ідеться про заснування ним Богоявленської церкви, яку князь недобудував, а побудовану вже стіну перетворив у фортечний мур. За це Бог покарав князя: він забув, де заховав свої скарби. А у недобудованій церкві щоночі ляскали цепи та хтось стогнав, вночі ж над нею пролітала тінь блідої дівчини, що плакала й посміхалася водночас. Князь наказав духовенству з молитвами та хресним ходом шукати скарб, який уже ледь не був віднайдений, але раптова буря засипала яму. А над церквою нависло прокляття: там літає труна з княжною, вночі всі бояться там знаходитися, бо помруть, але коли б зняти прокляття, то той, хто віднайде скарб стане безсмертним, а церква розвалиться в прах.

Й. Новицький, коментуючи легенду, говорить, що він відкрив підземний хід з церкви до палацу, але не зміг його розчистити. Княжну-привид Новицький ототожнював із Гальшкою, а саме прокляття церкви пов'язував із її закриттям після трагедії 1636 р.

ЛЕГЕНДА ПРО ПРОКЛИТТІ ІЛЛІ ОСТРОЗЬКОГО

Пантелеймон Юр'єв пише про закладання першого острозького костелу Іллею Костянтиновичем у 1538 р. в присутності нареченої Беати Костелецької. Завершення будови костелу він датує 1540 р. й перелегиду, ніби саме за цю акцію полурід Ілли в особі Гальшки був проклятий¹⁹.

¹⁹ Юрєв П. Острожская старина. Ч.1. Варшава, 1941 // ОДІКЗ. Фонди.

ЛЕГЕНДА ПРО СМЕРТЬ МОЛОДИХ
КНЯЗІВ КОСТЯНТИНА ТА ЯНУША
ОЛЕКСАНДРОВИЧІВ ОСТРОЗЬКИХ

У надії всього православного світу князя Олександра Острозького, сина Василя-Костянтина, було двоє синів Костянтин та Януш. Виховувалися князі у православній вірі під керівництвом Зизанія Тустановського. Але так сталося, що їх батько помер ще коли діти були малі, і за їхнє виховання взялась мати Анна разом з єзуїтами. Папа Римський Климент VIII особисто піклувався про те, щоб княжичі стали католиками.

Вже навчаючись в єзуїтській колегії хлопці не дуже тягнулися до науки, їх більше цікавила військова справа. Так, коли викладач-єзуїт сказав, що філософія є важливішою за коня, Костянтин відповів: «Шановний отче, коли стане сто тисяч татар, а навпроти них сто тисяч філософів, напевно, що ті останні татар не переконують; з ними треба битися». Ще один випадок розповів К. Несецький. Один із Олександровичів, прийшовши до викладача, поставив собі за мішень Життя святих і глибоко їх пробив стрілою. Слово, у яке влучила стріла, було «смерть», що було ознакою швидкої смерті.

Повертаючись додому з Варшавського сейму 10 квітня 1618 року, молодий Костянтин Олександрович, якому лише виповнилося 21 рік, несподівано захворів і помер. Смерть князя наздогнала у Любліні. Рівно через рік, у 1619, помер і другий Олександрович Януш і знову в тому ж таки Любліні.

Із записок Петра Могили довідуємося, що перед тим, як повернути своїх дітей у католицизм їхня матір Анна Острозька була попереджена якимось католицьким священником Станіславом. Він прийшов до княгині і сказав: «Перестань відвертати дітей від батьківської віри, бо знищиш до решти дім Острозьких; обидва сини помруть молодими, і не потішишся з них...»

Було ще одне пророцтво. В серпні 1609 року прийшов у Рівне до війта Тимофія Ольшевського якийсь прочанин Хоментовський, дав йому листа, написаного польською мовою і попросив передати його Анні Острозькій. У листі говорилося: «... з'явився мені ангел з вогненним мечем, і наказав мені, аби я йшов до тебе і загрозив тобі гнівом Божим, аби ти синів своїх від віри не відводила. Бо коли вони зістануться при вірі батьківській, вивищить Бог Костянтина та Івана — як їх предків. А відведеш від віри, вони помруть одного року...»

Звичайно, ці легенди склалися в православному середовищі. Православним було важко бачити, як один за одним переходять у католицизм українські князі та шляхта. В записках Петра Могили говориться, що весь рід Острозьких вимер через те, що князі зрадили православ'ю. Так сталося, що перший, хто перейшов в католицизм із князів Острозьких, це Януш Костянтинович і він же виявився останнім. На ньому припинився рід Острозьких по мечу, тобто по чоловічій лінії. По кужелю — жіночій лінії, останньою була донька князя Олександра Анна-Алоїза (езуїтська преподобниця), на ній знаменитий рід князів Острозьких припинив своє існування. Лишилися тільки його бокові відгалуження.

ЛЕГЕНДА ПРО УВ'ЯЗНЕННИ КНЯЗИ ЯНУША ОСТРОЗЬКОГО

Князь Януш Острозький першим із родини перейшов у католицьку віру. Його батько, Василь-Костянтин, сприйняв це дуже болісно. За переказами, дізнавшись про зраду сина, старий князь наказав посадити Януша у в'язницю Дубенського замку. Майже рік просидів Януш в ув'язненні. Коли одного разу князь Василь-Костянтин зайшов до сина запитати чи той не передумав і чи не хоче назад повернутися до віри предків, то почув у відповідь що, «ні, він і надалі залишиться католиком». В розпачі Василь-Костянтин вийняв свою шаблю і замахнувся на сина. Януш зупинив руку батька, і взамін вийняв свою шаблю та запропонував її старому князю. Це переконало старого князя, що вибір сина був щирим.

Історики схильні вважати, що ніякого ув'язнення Януша не було. Звичайно, князю Василю це було неприємно, але він змирився і надалі разом із сином вирішував як господарські, так і політичні питання.

СВІТЛО В ОСТАННІЙ КЕЛІ

Після смерті Костянтина-Василя, яка сталася 13 лютого 1608 року, православні кола сподівалися, що Януш стане надійним спадкоємцем батька в справі захисту грецької віри на сеймах та публічних зібраннях Речі Посполитої. Недаремно Віленське братство присвятило твір Мелетія Смотрицького "Антиграфи", що вийшов 6 червня 1608 р. у Вільно, саме Янушу. У присвяті зазначалося, що померлий Київський воевода залишив православну структуру (церкви, монастирі, школи) "въ дозорѣ, опеку и милостивую ѡборону" краківського каштеляна, який вже не раз надавав допомогу православній церкві. М. Смотрицький возвеличив князя натхненним віршем:

*"O zacny ksieziu! Torem przodków twoich postępując,
W pobożnych trwaj pomysłach swoich.
Ojczyście nabożeństwo nieh se maje patrona,
W nagrodzie sławy wiecznej nieżwiedla korona!"*

Януш не розчарував прибічників грецької віри, активно допомагаючи їм, як і раніше, у їх віросповідних змаганнях. Не підтримував на своїх землях унії, практично залишив православним усі їх церкви та монастирі.

Численним фактам підтримки православних суперечить тільки один випадок, коли Януш віддав православну церк-

ву Святої Трійці в с. Межиріч монахам католицького ордену францисканців, на якому варто зупинитися більш докладно.

Збереглася легенда, згідно з якою Януш довгий час не міг вирішити, якому саме монашому ордену віддати монастир. Тому на освячення монастиря запросив з Литви, Польщі та Русі по два монахи з кожного ордену. Після освячення храму та трапези, коли вже всі запрошені гості роз'їхалися, а ченці пішли в келії, глибоко вночі князь прийшов ще раз порадитися з монахами. Він підходив до кожної келії, але всі вони були зачинені. Тільки в останній келії не спали. Януш відчинив двері і побачив там двох монахів-францисканців, які, стоячи на колінах перед розп'яттям, гаряче молилися. Вражений князь впав на коліна і вигукнув: "Воля Божа мені об'явлена! Ті, що хвалять Бога, коли інші спочивають, повинні залишитися в цьому монастирі для слави Божої та спасіння людей!"

В пам'ять про передачу монастиря францисканцям, у вівтарну стіну Троїцької церкви в день Архангела Михаїла 1608 р. була встановлена пам'ятна мармурова дошка, на якій був вирізьблений напис про те, що монастир утримується князем Янушем "Во хвалу і славу Господа всемогутнього, єдиного в Свя- тій Трійці".

ПРИВИД АННИ-АЛОЇЗИ ХОДКЕВИЧ, УРОДЖЕНОЇ К.М. ОСТРОЗЬКОЇ

В Острозі на Замковій горі по ночах, що передують Великодню, навколо Богоявленського собору блукає одинока постать, схожа на католицьку монашку. Над куполами церкви чути стогін і плач. То Анна-Алоїза вимолює свої гріхи перед Богом, які вона здійснила, будучи власницею Острозьких земель.

Коли у Великодню п'ятницю 1636 року заснуло стомлене працею місто, на Замковій горі біля входу в княжу усипальницю, що містилась під Богоявленським собором, зібрався гурт людей, серед якого була одна-єдина жінка і декілька монахів-езуїтів.²⁰ Решту становили прихожани місцевого костьолу. За наказом жінки, а нею була Острозька дідичка — княгиня Анна-Алоїза Ходкевич, з дверей усипальниці зірвали замки, і всі увійшли в просторе приміщення, де рядами стояли гробниці з останками славної родини князів Острозьких. Поки запалювали свічки і лампади, двоє ченців, скориставшись напівтемрявою, непомітно відірвались від гурту і сховались за невеликим дубовим вітварем усипальниці. Одночасно з появою світла і людей, під високим склепінням заметушились і почали шалено носитись наполохані кажани, від чого присутнім стало моторошно, і всі лячно хрестились, вбачаючи в тваринках душі померлих князів.

²⁰ Легенда подається у викладі Петра Андрухова з деякими додатками, уточненнями та правками.

Але поступово все заспокоїлось, і гурт мовчки підійшов до саркофагу, в якому уже понад 33 роки покоївся прах батька дідички — князя Олександра. Чоловіки з великим зусиллям, зняли багато оздоблене різьбою кам'яне віко саркофагу, і присутні побачили кістки князя, прикриті рештками зотлілого одягу, багато отороченого срібними і золотими нитками. Одночасно до саркофагу піднесли задалегідь підготовлену купіль, в яку почали обережно викладати кістки, але перед тим, як приступити до їх омивання і вихрещування з православної віри, яку сповідував при житті князь, в католицьку, один із ченців — канонік Стефан — звернувся до всіх присутніх зі словами:

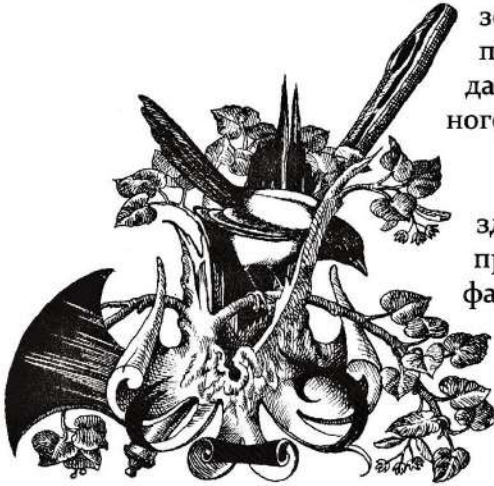
— Ми зібрались сюди на прохання світлішої княгині Анни-Алоїзи, щоб посмертно прийняти в Богові спочиваючого її батька до лона католицької церкви. Та на це потрібна згода, але він покійний, і, щоб таку згоду дістати, я змушений звернутись безпосередньо до його духа, який витає в цей час серед нас.

Після цих слів Стефан, перебираючи в руках чотки, прочитав молитву і знову звернувся, але не до присутніх, а до духа покійного Олександра:

— Ваша світлість! Скажіть, чия віра ліпша?

Настала мертва тиша, крізь яку тільки чулось швидко стугоніння сердець в грудях людей. Коли напруження досягло

зеніту, від вівтаря під склепінням відбився глухий і далекий, нібито з потойбічного світу, голос:

— Римська!

Від почутого у всіх здибилось волосся, по тілу пробігли мурашки, а Стефан, тримаючи гурт в напрузі, звернувся знову до душі Олександра:

— Чи згідна ваша світлість влитися в лоно нашої єдиновірної католицької церкви?

І знову, як відлуння іншого світу, почувся голос:

— Так, отче!

Закінчивши цей акт, кістки обмили в священій купелі, окропили нею саркофаг, в який знову вклали княжі останки, обклавши їх різними ароматами і свяченим зіллям. Все це накрили дуже коштовним покривалом з віденського адамашку, вишитого золотом. Але перед тим, як покласти на місце віко, Стефан звернувся до Анни-Алоїзи:

— Світліша, яким ім'ям накажете наректи вашого батька, неофіта нашої святішої церкви?

Княгиня, подумавши, попросила надати батькові ім'я Станіслав. Вслід за цим, на місце поклали віко, загасили вогні свічок, і вся група вийшла з усипальниці на цвинтар, ретельно закривши за собою двері. Такою була прелюдія майбутньої трагедії.

А на ранок, у Великодню суботу, коли стало відомо про святотатство княгині, обуренню не було меж. Цей блюзнір-

ський вчинок нікого не залишив байдужим. Його піддали гнівному осуду не тільки православні, але й католики. На голову княгині звідусіль посипались прокльони, але вона їх не чула, бо в цей час перебувала в Суражі і за сніданком самовдоволено розповідала місцевим ченцям, як виривала з пазурів схизми душу батька.

Під вечір, у вирі передсвяткових турбот, збудження вляглось. Всі готувались до Великодня, цього найвеличнішого християнського свята, до якого йшли цілий рік, відмовляючи собі майже в усьому, щоб достойно його відсвяткувати.

З настанням темноти почали оживати міські вулиці, що заповнювались людом, який поспішав до церков міста на Пасхальне богослужіння. У багатьох в руках красувались чималі, плетені з лози, кошики, накриті вишиваними рушниками, крізь які проглядались печені поросята, кільця ароматної ковбаси, рум'яні паски, масло, сир, сіль, різноколірні крашанки та багато іншого, в залежності від достатку господаря. Найбільше людей зібралось біля Богоявленського собору, що височів на Замковій горі. Храм був настільки переповненим, що не зміг вмістити всіх своїх прихожан, тому сотні їх тиснулись біля його входу. Полум'я сотень свічок яскраво освітлювало середину церкви, а від багать, що горіли навколо цвинтаря, було видно, як в білий день.

Рівно опівночі наступила кульмінація Пасхального богослужіння. Настоятель собору в повній тиші проголосив традиційне, довгоочікуване «Христос Воскрес!» У відповідь пролунало багатоголосе «Воістину Воскрес!» І так повторилось тричі. Народ радів і його радості не було меж. Всі христосались, обіймались, цілувались, а на очах бриніли сльози безмежного щастя. Швидко минула ця ніч, і після закінчення нічного богослужіння, коли помітно порожевіло небо, вішучучи народжен-

ня нового дня, всі присутні почали розмішуватись в декілька рядів навколо храму, щоб освятити паски. Все проходило тихо й мирно, ніщо не віщувало біди. З храму на чолі процесії вийшов священник і вже обійшов перші ряди, густо скроплюючи кропильником кошики і нахилені голови прихожан, коли раптом святоку тишу розірвав цокіт копит шістки коней і гуркіт карети по бруківці в'їзної брами. Це поверталась із Суржа до замку Анна-Алоїза. Коні, що увірвались на цвинтар, узрівши велике скупчення людей, злякано зупинились. Кучер, знявши шапку, перехрестився і зійшов з козлів, щоб дочекатись кінця освяти. Але не так сталось, як він думав. З вікна карети висунулась княгиня і розлюченим голосом наказала не панькатись, а під'їжджати до замку. Кучер зблід, на якусь мить розгубився, не знаючи, що робити, але переміг в собі страх і з гідністю відповів княгині:

— Це не бидло, а люди, ваша світлість, і на них я не поїду!
У відповідь почув загрозливе попередження:

— Не поїдеш, так сконаєш на палі!

— Хай так, але з місця не зрушу!

В цю мить, як з-під землі з'явився княжий пахолок і, наче кішка, спритно вдерся на козли, а там засвистів батіг, і перелякані коні, як блискавиця, понесли по людях. Пролунав зойк і крик пораниених, були навіть вбиті. Народ на секунду завмер, а за тим в карету полетіло все, що було під руками. Хтось вчепився за вудила і осадив коней, інші стягнули з козлів і затоптали ногами запроданця. Ще хвилинка і ненависна дідичка була б розірвана на дрібні шматки, але на допомогу підоспіла озброєна варта і багаточисельна челядь, які виволокли її з карети і разом з нею замкнулись на всі засуви в замок. Через хвилину замок з'явив повибиваними вікнами, а по стінах стікали потьоки розбитих яєць. Збуджені запахом невинно пролітої крові й образи, забувши про велике свято,

люди ламали й трошили все, що нагадувало ненависну княгиню і її посіпак.

Декілька днів вирувало, як діючий вулкан, розгніване місто, але на довше не вистачило сил, щоб протиставити його війську, що прибуло звідусіль на поміч заблокованій в замку винуватиці цього бунту. І згорьоване та знекровлене місто скорилось. Розпочалась дика і розгнuzдана розправа. Грабували хати, гвалтували жінок, а чоловіків саджали у в'язниці, в які перетворили навіть церкви. Недовго забарився з вироком і Люблінський трибунал. Ось деякі його фрагменти, від яких ще сьогодні холоде кров в жилах:

«Попів православних вигнати за межі володінь Острозьких», «Всіх, хто в тюрмах, стяти мечем. Ватажків і підбурювачів скарати через четвертування, ламання рук і кісток, спалення в смолі, вплітання в колеса, здирання шкіри», «Будинки рокошан спалити, зрівняти з землею, площу з-під них посипати сіллю». Мабуть, більш сатанинського вироку світ не чув і не бачив, але, на жаль, він був частково виконаний. Таким був епілог кривавого Великодня 1636 року в старовинному Острозі, який дістав назву Острозької трагедії (Легенду в такому вигляді записав П. Андрухов).

Анна-Алоїза Ходкевич, дочка князя Олександра Острозького, всупереч давнім традиціям предків насаджувала місцевому населенню католицьку віру. Один з випадків такої діяльності обріс масою чуток. В Острозькому літописі описана ситуація, за якої Анна-Алоїза вирішила перепоховати, а заодно і перехрестити свого батька на католика (це через 33 роки після його смерті!). Православні міщани були обурені такою зухвалістю, тим паче, що відбувалося це в 1636 році, напередодні православної Пасхи. Заключним епізодом став хресний хід до церкви Воскресіння Господнього. Анна-Алоїза

Ходкевич дала наказ розігнати православних, що прийшли святити паску. Тоді був початок і, власне, кінець повстання. Княгиня жорстоко покарала народ за непослух: відбулося безліч страт, православні церкви були закриті, священники відправлені у заслання.

Існують також і інші версії цього повстання. Так в одній із легенд говориться, що в цьому повстанні Анні-Алоїзі вибили писанкою око, і навіть були згадки, що існували портрети княгині з одним перев'язаним оком.

Деякі версії описують, що привид Анни-Алоїзи одягнений не в чорне вбрання монашки, а в білу довгу сорочку (в такій сорочці описується й привид Гальшки, який блукає замком). Щоправда про Гальшку говориться, що її привид виглядає як п'ятнадцятилітня дівчина, а привид Анни-Алоїзи — це вже жінка старшого віку.

Існувало декілька легенд, які відрізнялися одна від одної кардинально. На них вказує П. Юр'єв. Так, в одній говориться, що під час вказаних подій православний єпископ, який проводив обряд освячення пасок, висловив прокляття Анні-Алоїзі, і та провалилася разом з каретою під землю. Інша версія, мабуть, походженням із католицького середовища, оповідає, що в той час, коли піднялося повстання, Анна-Алоїза проказала прокляття схизматикам (православним), і в ту ж мить всі прихожани, разом з убранством церкви та куполами, провалилися під землю. Друга версія підтверджує відоме з літератури та з переказів прокляття, яке єзуїти разом з Анною-Алоїзою наклали на Богоявленський собор.

Більше, ніж двісті років, собор стояв пустою, поступово попадали купола, було забрано архітектурний декор (частина потрапила до церкви села Хорів), і тільки в другій половині ХІХ ст. церква була відновлена.

ПРОКЛИТТИ БОГОЯВЛЕНСЬКОГО СОБОРУ.

Якщо проаналізувати легенди, що пов'язані із Богоявленським собором, то всі вони мають невтішне завершення. З самого початку князь Василій Красний був покараний за те, що не зміг добудувати церкву, — скарб, захований на Замковій горі, він так і не знайшов. Шлюб Гальшки Острозької, яка за однією із версій вінчалася в цій церві, був нещасливий. Шлюб царя Дмитрія з Мариною Мнішек теж не приніс щастя. Анна-Алоїза та езуїти взагалі прокляли цей храм, і, за деякими легендами, він провалився під землю. Могили всіх князів Острозьких, які були поховані в храмі, зникли з плином часу.

Під час відбудови храму у ХІХ столітті довго не ладилася робота. Декілька разів розпочинався процес відбудови, і тільки після майже повного розібрання церкву відбудували вже в зовсім іншому стилі, зберігши лише планування.

ЛЕГЕНДА ПРО ТЕ, ЯК КНЯЗЬ
ОСТРОЗЬКИЙ ПЕРЕВІВ СВОЄ ВІЙСЬКО
ЧЕРЕЗ РІЧКУ ЯК ПО СУШІ

Існує легенда, що князь Костянтин Іванович Острозький під час битви під Оршею 1514 р. чудесним чином переправив все своє військо через річку як по суші.

Перед битвою князь звернувся з молитвою до святого Миколая в церкві Троїцькій “богобоязливий муж и справця военний, той славний великий гетьман князь Костянтин Івановичь біг до церкви святої живоначалної Троїци и к святому і великому чудотворцу Христову Ніколе и, пад, помолися Богу”.

В якості зразка, автор опису легенди використав згадку про Антіоха — воєначальника Александра Македонського, який чудесним чином переправив військо через річку “яко по суху”. Острозький у цій ситуації “переднім людем пливти повеле, а последні вже яко по броду преидоша”. За легендарною версією, в цій битві князь із 16-тисячним військом перемиг значно переважаючи 80-тисячні війська московитів. Біля крутих берегів річки Кропивни під час втечі втопилося стільки московитів, що «від великої кількості трупів вода зупинила свою течію». Захоплені військом Острозького московські бронзові гармати, були переплавлені, а з них вилили славнозвісний дзвін Жигмонта, що до нашого часу висить на дзвіниці Вавельського костелу в Кракові.

Історики вважають, що для переправи були зроблені понтонні мости із добре зв'язаних законопачених діжок та колод, а частина кінноти змогла перейти ріку в брід у вузькому місці недалеко від Орші.

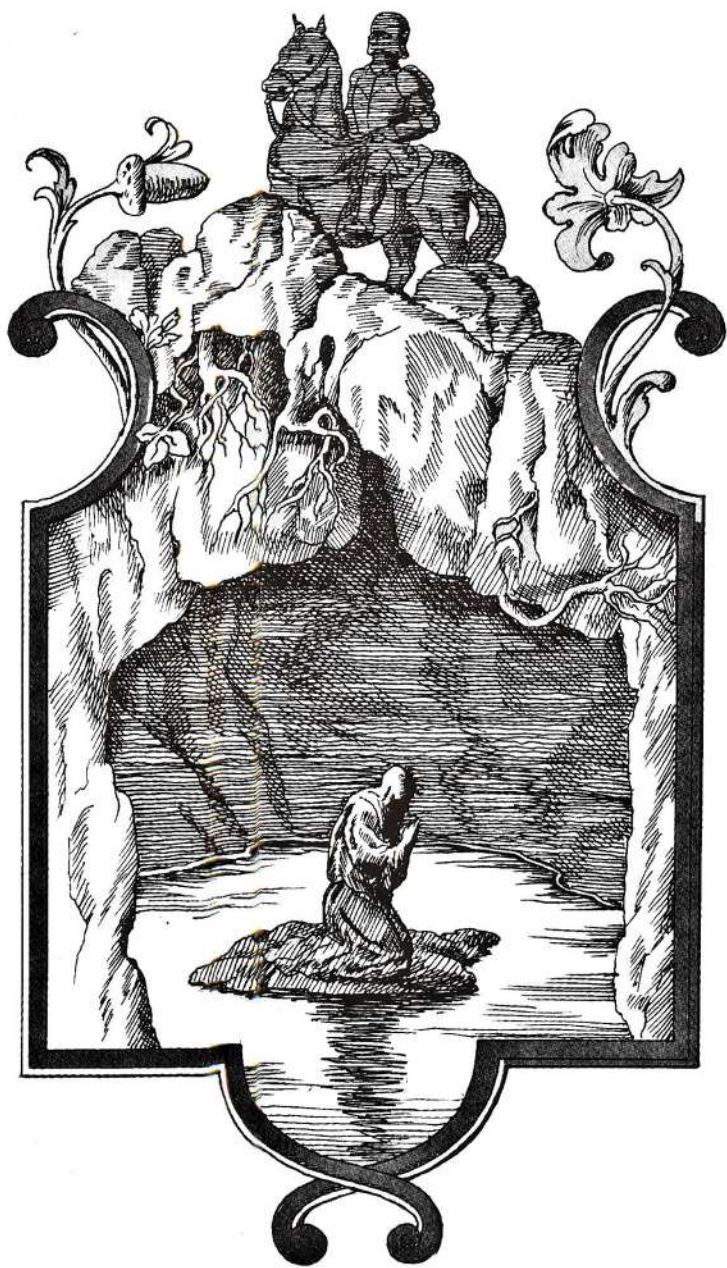
ЛЕГЕНДА ПРО КНЯЗИ ФЕДОРА ОСТРОЗЬКОГО

На монастирському подвір'ї Св. Хреста недалеко від княжого двору вночі раптом з'явився вершник, "оточений сяйвом і увесь у позолочених латах". Ні князь, який молився в монастирі, ні священство не змогли до нього наблизитися. Лише старий схимник вступив з лицарем у розмову, і той йому висповідався, але не причастився, затим вони удвох пішли на кладовище, увійшли в церкву, і та відразу провалилася під звуки дзвонів. Відтоді, у підземеллі на острові старий схимник стереже лицаря, й звідти щовесни чуються поховальні дзвони.

Й. Новицький, який записав цю легенду, вважав, що йшлося саме про кн. Федора, причому, у "подвійній" перспективі. Він — той князь, який бачить вершника, оскільки любив молитися у монастирі Св. Хреста (згодом село Монастирьок під Острогом) і недалеко знаходився його палац ("судя по раскопкам, 2 верты от г. Острога"). Він і схимник св. Феодосій (40 років сидів у затворі), "стерегущий наследие своих отцов". Лицар — це варязький князь, не християнин (тому не причащався), один із предків князів Острозьких²¹.

²¹ И.Н. (Новицкий Й.В.). Острожские легенды. С.653.

ЛЕГЕНДА ПРО ВІНЧАННЯ В ОСТРОЗІ
РОСІЙСЬКОГО ЦАРИ ДМИТРА
ІВАНОВИЧА

Існує легенда, що вінчаючись в Острозькій замковій церкві, російський цар-самозванець Дмитро з князівною Мариною Мнішек спіткнувся, і це принесло нещастя на його голову. Дмитро так і не зміг втримати московський престол.

Дмитро Самозванець (Григорій Отреп'єв) у зиму 1602 року тікає із Москви в Україну, де у Києво-Печерському монастирі зголошується врятованим царевичем Дмитрієм. Ігумен Єлисей Плетенецький, вихованець Острозької Академії, направляє Самозванця до Острога, вважаючи, що він буде корисним кн. В.-К. Острозькому у його суперечках з московським урядом. В Острозі Дмитро Самозванець служив дияконом у Богоявленському соборі. Але далі Василь-Костянтин вирішив не підтримувати Самозванця.

27 листопада 1605 року єпископ краківський одружив Марину з Дмитром Першим заочно, у присутності короля Сигізмунда Третього Вази, членів його родини, папського нунція (царя представляв московський дяк). 17 квітня 1606 р. величезний кортеж Марини Мнішек з 2000 гостей перетнув кордон Московського царства. 12 травня вони урочисто в'їхали до Москви. А вже 18 травня в Успенському соборі Кремля Марина була першою помазана на царицю патріархом Ігнатієм і взяла шлюб з царем Дмитром Івановичем. Із усього вищесказаного стає зрозумілим, що Лжедмитрій не вінчався в Острозі.

ГОДИННІ ЗВ'ЯЗКИ КНЯЗІВ
ОСТРОЗЬКИХ ІЗ КОЗАКОМ МАМАЕМ,

АБО Як онук хана Мамай одружився на доньці кн.
Данила Острозького — княжні Насті

Всім відомі популярні картини XVIII-XI Хст. із зображенням народного захисника козака Мамає, проте про зв'язки княжих родів Острозьких та Глинських із славнозвісним козаком знають не всі.

Мамай — помітний діяч Золотої Орди. Це військовий керівник незначного походження, що висунувся спочатку в намісники Криму. Згодом, після одруження з царівною з роду Чінзгідів і смерті тестя, хана Бердибека, фактично став правителем великої частини золотоординської імперії, що лежала на захід від Волги.

Мамай не раз вступав у союзи з Литвою. Куликовську битву 1380 року з військом мос-

ковського князя Дмитра він програв через затримку литовської підмоги. Після цього Мамає у 1381 році в Кафі (Феодосія) вбили генуезці.

Його син Мансур-Кият, побоюючись репресій нового хана, відійшов до батькового союзника великого литовського князя. Одержав в управління Глинськ (Роменський район Сумської області).

У родовідних записах князів Глинських сказано: «І після Донського побоїща Мамаїв син Мансур-Кият збудував три міста Глинськ, Полдову (Полтаву), Глеченицю діти Мансур-киятові менший син Скідер покочував в Перекоп, а старший син Олекса остався на тих градах»²²

Згаданий онук Мамає Олекса, відомий ще як Лексада, у 1390 році охрестився, став зватися Олександром. Як повідомляють далі родовідні розписи, «а в Александра син Іван з отцем хрестився. І князь Великий Вітовт прийняв їх чесно не як слуг, а як родичів своїх, и дав Вітовт за князя Івана Александровича доньку Данила Острозького княжну Настасью». Так онук Мамає Олександр одружився на доньці кн. Данила Острозького княжні Насті. Відтоді Мамаї почали називатися князями Глинськими.

Існує легенда, нібито козак Мамає врятував Вітовта після поразки на Ворсклі у 1399 р. і за це отримав титул князя Глинського.

²² А. А. Шенников Княжество потомков Мамає (К проблемам запустения Юго-Восточной Руси в XIV—XV веках). — Л., 1981р.

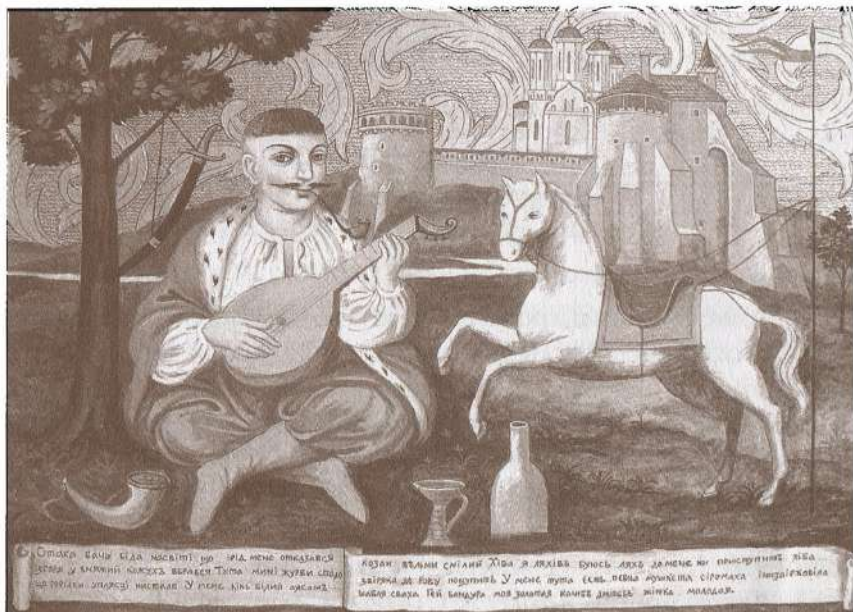

Глинські-Мамаї протягом століття з часу появи на Сіверщині добре освоїлись тут. Недарма Богдана Федоровича Глинського називають зачинателем українського козацтва ще до легендарного Байди. Він у 1489–1493 роках був черкаським старостою і зі своїми підлеглими охороняв Київщину від набігів ординців. Черкаські козаки згадані у скарзі Менглі-Гірея від 1492 р.

Відомо, що у 1495–1500 рр. князь був путивльським намісником. Московське військо, захопивши у 1500 р. Путивль, взяло його у полон. У тому ж 1500 р. 14 липня відбулася битва між литовсько-українськими військами та московськими на річці Ведроші. Великий гетьман Костянтин Іванович Острозький, який командував литовсько-українським військом, був поранений в цьому бою і потрапив в полон до московитів. Сім років Костянтин Іванович провів у полоні поряд із Богданом Глинським, але все ж таки за допомогою хитрощів зміг втекти у вересні 1507 року. Б. Глинський помер у неволі в Москві у 1512 р.

Інший Глинський — Михайло Львович — теж залишив помітний слід в історії України. Михайло, опираючись на свою рідню, у 1508 році повстав проти Жигмонта Першого. Мета — утворення незалежного князівства: «Якщо Бог дасть йому в цьому щастя, він перенесе цю державу від Литви до Русі, як раніше було, і відновить київську монархію». По-

встанці захопили кілька замків, взяли в облогу Житомир, Овруч. Але вони не отримали допомоги від татар, тому повстання згасло. Глинський з родичами емігрував до Москви, де згодом був арештований і помер у в'язниці в 1534 р. (До речі, його племінницю, Олену Василівну Глинську, вполював великий князь московський Василь III. Їхнім сином став сумнозвісний цар Іван Грозний).

КОЗАЦЬКИЙ ГЕТЬМАН ОСТАФІЙ ДАШКЕВИЧ

Продовжуючи тему Глинських, можна наголосити, що у таборі рокошан активну участь брав Остафій Дашкевич. Князь К. Острозький клопотався перед королем за частину змовників і їх сімей, котрі після переїзду до Московської держави знову втекли в Литву, зокрема, загін у 200 чоловік на чолі з Остафієм Дашкевичем прийшов до самого К. Острозького в м. Друцьк. На прохання гетьмана вони були прощені королем²³. Існували свідчення сучасників, що втекти з московського полону князю Острозькому допоміг Остафій Дашкевич, який прибув до Москви саме з такою таємною метою і вивів князя „татарським шляхом” у Литву²⁴.

На прохання князя Острозького Дашкевич у 1514 року був призначений черкаським старостою. Керував обороною південних кордонів Литовської держави від нападів кримських татар. Уславився також тим, що був одним з перших воєначальників того часу, який озброїв загани козаків вогнепальною зброєю. Дашкевича ще польські хроністи-сучасники називали «українським богатирем». Це звання він заслужив своїм багатолітнім служінням в обороні українських земель від татар.²⁵

²³ Kronika Marcina Bielskiego.- Т.ІІ.- Sanok, 1856.- S.907-908; Гваньїні О. Хроніка європейської Сарматії /Упор. отець Ю. Мицик. К., 2007.- Ст.362.

²⁴ ЛНБ ВР. Ф.91 Радзівінських, спр.181/VI-4, ч.2, арк.94; про це також у біограмі К.І. Острозького в PSB. Т.XXIV. S.486.

²⁵ Ярушевич А. Ревнитель православия князь Константин Иванович Острожский и

Більшість істориків, враховуючи заслуги Дашкевича у організації перших козацьких загонів у районі Черкас, називали його одним з перших гетьманів та організаторів запорізького козацтва.

Із вже розказаних легенд і підтверджених фактів ми можемо зробити висновок, що до створення козацтва в Україні долучилися досить активно і князі Острозькі. Першим організатором козацьких загонів був Олександр

Мамай-Глинський, зять князя Данила Острозького, потім його справу продовжив Остафій Дашкевич. Далі, хоч і не довго, козацтво очолив Дмитро Сангушко, перший чоловік Гальшки, староста Канівський та Черкаський. Перейняв гетьманську естафету невдалий наречений Гальшки, зате успішний полководець Дмитро Байда-Вишневецький. В Острозі навчалися і проживали ще два гетьмани — Северин Наливайко та Петро Конашевич-Сагайдачний.

Наступні гетьмани теж не залишалися осторонь від Острога.

ЛЕГЕНДА ПРО ПЕТРА КОНАШЕВИЧА, ЯКИЙ СТАВ САГАЙДАЧНИЙ

Молодий Петро Конашевич, приїхавши на навчання до Острозької академії, ще й не здогадувався, що доля зробить його не науковцем, а найвизначнішим гетьманом України.

Навчаючись в академії, не дуже багатому Петру необхідні були гроші. Як їх здобути Конашевич придумав після першої подорожі на Січ під час шкільних канікул. На Січі козаки воювали тим, що здобули у ворога під час битви, але цього озброєння не вистачало, проте гроші у козаків водилися. Особливо козакам потрібні були сагайдаки з луками та стрілами для дальнього бою. Зметикувавши, що на перепродажі сагайдаків, які у достатній кількості і доброї якості виготовлялися в Острозі, можна заробити грошей, Петро наступного разу привіз на Січ декілька десятків луків із стрілами і заробив непогану суму. От так навчаючись в академії, щороку їздячи на Січ, продавав сагайдаки Петро, за що й отримав прізвисько Сагайдачний.

Про виготовлення зброї в Острозі свідчить уривок із поеми Симона Пекаліда написаний у 1600 році:

Ремісників у цім місті багато

Різних: сюди їх покликали ниви врожайні і війни.

Тут виробляють всю зброю: кольчуги, і стріли, і мідні

Панцирі, списи, шоломи з султаном, щити різнорідні,

Луки криві і роги, розмаїті прикраси з металу.
В кожній господі у місті сагайдака знайти можна,
Де тільки глянеш, то скрізь на ковадлі у русів з заліза
Зброю кують смертоносну, усюди палає Мульцібер.
Правом литовським живе височенна Острозька фортеця,

КОЗАК ПАВЛЮК НА СЛУЖБІ У КНЯЗИ КОСТЯНТИНА ІВАНОВИЧА

Існує легенда про найкращого воїна князя Костянтина Івановича Острозького — козака Павлюка.

Завжди у військові походи брав з собою князь Костянтин свого вірного помічника і заступника козака Павлюка. Чи то були татари, чи московіти не мало значення, козак завжди виконував накази гетьмана. У важких боях князь довіряв Павлюку найбільш відповідальне місце, а часом, коли в самого підводило здоров'я, призначав і командиром всієї битви.

За свідченням Ярушевича, у війську Костянтина Івановича Острозького справді був «найбільший сподвижник» князя козак Павлюк.²⁶ Цікаво, що в літописах його прізвище інколи пишеться як Паулюс, але додається Роксанус (Roxanus — роксолан, українець).

²⁶ Ярушевич А. Ревнитель православия князь Константин Иванович Острожский и православная литовская Русь в его время. Смоленск — 1896.- С.108.

Костянтин Іванович Острозький був видатним полководцем. Так, в епітафії А. Кальнофойського ми знайдемо величання великого гетьмана Литовського "Руським Сципіоном", а папський легат у Польщі Пізоні писав: "Князь Костянтин може бути названий кращим воєначальником нашого часу, він 33 рази ставав переможцем на полі битви... в бою він не поступається хоробрістю Ромулу". Видатний польський хроніст XVI століття Мацей Стрийковський називав гетьмана "другим Ганнібалом, Пірром і Сципіоном руським і литовським... мужем святої пам'яті і надзвичайно прославленої діяльності".

У 1522 р. 17 серпня Жигимонт I надав Костянтину Івановичу право користуватися червоним воском для запечатування документів, що було королівською прерогативою.

У «Дніпрових каменах» Івана Домбровського (1618/1619 р.) Костянтин Іванович постає просто «литовським Гераклом» навіть у описі зовнішності та фізичної сили: сила лева дозволяла князю «цвяхи міцні між руками ламати», гетьман був схожий на бога війни — Марса, слугував «канчуком і жахом для ворогів», і навіть помер «до бою зготований»²⁷. Інший біограф М. Стрийковський спростовує повідомлення Домбровського і заявляє, що важко навіть описати усі военні

²⁷ Українська поезія XVII століття. Перша половина.- К., 1989.- С.110.

заслуги цієї фізично непоказної людини, гідної титулу «другого Ганнібала»²⁸.

Традиція зберегла навіть ім'я улюбленого бойового коня князя — Заець (це перекликалося водночас із кличкою коня Олександра Македонського — Буцефал), а також переказ, ніби великий полководець у 1512 р. суворо заборонив варварський литовський звичай обробляти стріли отрутою²⁹.

Проте поразка 1500 року на річці Ведроші від московського війська мала для нього трагічний фінал.

Майже вісім тисяч його воїнів загинуло, а всі воєводи разом із князем потрапили в полон. У Несецького сказано, що князя везли всього закутого у залізо та залитого в олово, ніби найбільшого злочинця, потрактованого нижче будь-кого в Московській державі. Мартін Бельський та Алессандро Гваньїні говорили: *«що мав руки повернуті назад і оловом залиті, й ноги заковані»*³⁰.

²⁸ Сагановіч Г. Айчыну сваю баронячы: Канстанцін Астрожскі (1460–1530).- Менск, 1992.- С.60–61.

²⁹ Белоус М. Род князей Острожских защитителей юго-западной Руси.- Львов, 1883 (рукописна копія у фондах ОІКЗ. Кн.11982/932. С.91).

³⁰ Гваньїні О. Хроніка європейської Сарматії /Упор. отець Ю. Мицик.- К., 2007.-С.351–352.

Сім років Костянтин Іванович провів у Вологді та Москві, двічі намагався втекти з полону.

За рік після того, як він 18 жовтня 1506 р. склав присягу новому великому князю Василю, йому вдалося утекти з Москви так званим «татарським шляхом» до Литви. Це сталося у вересні 1507 р.

Легенду щодо обставин втечі передає Каспар Несецький: «Слуга князя поїхав визначеним шляхом попереду господаря у княжому одязі, а набожний Острозький у простому одязі зайшов у церкву помолитися. Тим часом погоня, котра мчала за втікачем, не підозрювала, що він може піти в церкву, в публічне зібрання, й попрямувала за слугою князя. Острозький чув, як про нього питали у прихожан у церкві, а відтак поїхав іншим шляхом і успішно перетнув кордон»³¹. Сам князь Острозький явно очікував чуда звільнення. У в'язниці гетьман звертався по чудодійну допомогу до Богородиці, зокрема її віленського чудотворного лику в Пречистенському соборі. Вдалу втечу з полону й повернення у ВКЛ гетьман вважав поміччю Богородиці. Сучасники стверджували, що Острозькому допоміг втекти Остафій Дашкевич³². Блискауча перемога над московським військом в битві під Оршею 8 вересня 1514 року стала сатисфакцією за сім років неволі.

³¹ Леон Божаволя-Романовський Niesiecki K. Herbarz Polski.- Т.VII.- Lipsk, 1841.- S.180. Див.: Herbst S. Wojna moskiewska 1507-1508 // Księga ku czci Oskara Haleckiego. -Warszawa, 1935.- S.29-54; Natanson-Leski J. Dzieje draniczy wschodniej Rzeczypospolitej. - Cz.1.- Lwów, Warszawa, 1922.

³² ЛНБ ВР. Ф.91 Радзимінських, спр.181/VI-4, ч.2, арк.94; про це також у біограмі К.І. Острозького в PSB. Т.XXIV. S.486.

В розпалі весілля княжої доньки, як грім з ясного неба, вдарили на сполох всі дзвони на церквах Межиріча і Острога. Всіх приголомшила звістка про наближення від Заслава на Остріг величезної орди Мухамед-Гірея. Для нападу ворог вдало вибрав час. Його не чекали взимку, та ще під час гучного весілля, на яке з'їхався весь цвіт польсько-литовської магнатерії. В передчутті багатої здобичі ординці, як шалені, один перед одним рвались до Острога. З донесень хан знав, що шлях до цього княжого гнізда перекриває могутня Межиріцька фортеця, але не допускав і гадки, що межирічани зможуть протистояти його грізній силі.

Та сталось не так, як міркував Гірей. Межирічани вирішили постояти за себе, хоч сили були далеко не рівні. Поки хан наближався до фортеці, там уже кипіла робота. Васали поливали мури водою, викочували бочки з порохом і смолою, розкладали багаття. Гармаші наводили жерла гармат на скуту льодом річку Вілію. З Острога на допомогу прибув загін в триста козаків на чолі з П'ятигорцем, який мав завдання будь-якою ціною стримати татар до підходу княжих військ, козаки швидко зайняли оборону за греблею біля млина, перед Заславською брамою, — найбільш уразливим місцем в оборонній системі фортеці.

Мухамед-Гірей розпочав атаку відразу, як тільки вийшов на широку, скріплену морозом, долину річки. Та шанс

був упущений. Гармаші ще до того встигли ядрами роздробити кригу на річці. Тепер перейти її було майже не можливо. Той, хто намагався це зробити, гинув в льодяному вирі. Але хан кидав все нові і нові сили, які зблизька розстрілювались гармашами. До вечора долина вкрилась сотнями ворожих трупів, сніг багровів від крові. Зрозумівши свій промах, Гірей усю силу удару спрямував на греблю, яку обороняли козаки П'ятигорця.

Артилерія на валах, щоб не влучати в своїй, замовкла. Від цієї хвилини проти величезної ворожої раті, щоб її здолати, підставила свої груди, відірвана від усіх, без надії на будь-яку допомогу, жменька людей. Триста чоловік проти всієї орди. Від їх мужності і витривалості, від їх уміння вистоя-

ти залежала доля краю. Маленький, закривавлений п'ятачок рідної землі перетворився в справжнє пекло. В хід пішло все: і спис, і стріла, шабля та сокира, мушкет, а то й кулак.

Татари гинули сотнями, та здобути греблю не могли. Шалений опір козаків сяяв серед ворогів зневіру в свої сили. Вони боязко йшли вперед і тут же панічно відкочувались, не дивлячись на хмари стріл, якими хан підганяв їх у наступ. Для прикриття козаки вдало використовували млин, але й їхні сили помітно рідшали. Навіть важкопоранені відчайдушно продовжували бій до часу, доки безжальна смерть не виривала їх назавжди з лав товариства.

Не принесла полегшення і ніч. Навпаки, під її покровом хан посилив натиск. Та дарма — козаки стояли, як скеля. Під ранок дев'ять останніх, що залишились від трьохсот, перебігли млин і звідти продовжували наводити паніку і смерть серед ворожих лав. Навіть і після того, як загинули в полум'ї палаючого млина, вони залишались господарями становища. Татари так і не наважились ступити на греблю.

Ранок приніс загибель орді. Небагатьом вдалось вціліти під ударами княжих загонів, що прибули на допомогу. Героїзм жменьки людей, який виріс з любові до рідної землі, здолав ворожу силу.

Так цю легенду записав П. Андрухов

ЛЕГЕНДА ПРО ПОПА-КОЗАКА НАЛИВАЙКА

Ще при князю Острозькому жив в Острозі піп Наливайко. І хоч він і був священником, але, як і всі козаки, носив шаблю та ходив у походи проти мусульман та уніатів. Коли прийшов час вмирати, він наказав своєму брату Северину та козакам вивезти його тіло в чисте поле за Острогом і поховати його там, не ставлячи жодного хреста на могилу, щоб католики та уніати не змогли знайти священницькі останки та спалювати їх. Козаки поклали тіло Наливайка на сани, бо тоді була зима, та й вивезли

за місто, й поховали у полі, невідомо де саме. З тих пір на полях навколо Острога завжди хороший урожай: це піп Наливайко піклується про те, щоб навколишня земля добре родила.

Справді, при дворі у князя Василя-Костянтина жила родина Наливайків. Северин Наливайко до того як стати козацьким гетьманом, служив сотником надвірної хоругви в Острозькому замку. Дем'ян Наливайко став особистим духівником князя, правив службу в Онуфрієвській церкві, що на Новому місті, викладав в академії і навіть писав передмови до острозьких видань українською мовою. Помер в Острозі в 1627 році і справді склав заповіт, за яким його мали поховати в чистому полі

Інша легенда говорить, що католики, на чолі із Потоцьким, все ж таки знайшли тіло священника і викинули на поверхню. З тих пір ходить привид попа Наливайка біля Богоявленського собору з мечем в руці і погрожує панам розправою.

КОЗАК ІЗ ЗАВАЛЛИ

Колись на Завальському передмісті в Острозі жив дуже сильний козак, якого ніхто не міг перемогти. Але одного разу до Острога заїхав польський жовнір, теж не звичайної сили, і викликав козака на герць. Довго билися силачі, але так і не вдавалося нікому перемогти іншого. Тоді козак сказав: «Хай земля нас візьме», — земля розступилася і поглинула (завалила) обох забіяк. З тих пір це передмістя стало називатися Завалля.

Юр'єв справедливо вказує, що цей куток названий Заваллям не тому, що хтось завалився, а через те, що знаходився за міським оборонним валом.

Мав князь Костянтин-Василь такого собі Богдана. Той на сніданок з'їдав печене поросся, гуску, два півні, волову печеню, три хлібини, круг сиру, випивав два гарнці меду — з тим до обіду сидів, ніби нічого не їв. За обідом з'їдав м'яса волового шматків десять, телячого — ще більше, а баранячого — ще більше; печене поросся, гуску, півня, три печені: волову, свинячу, телячу; меду, вина, горілки на перемену — по чотири гарнці, пива — без міри. Струнким не був, а після кожної трапези вставав з-за столу так, ніби міг з'їсти більше. Сили мав стільки, що міг побороти тридцятьох. Князь навмисно запрошував до себе гостей, які за трапезою могли спостерігати скільки з'їсть Богдан їжі. Закінчив життя ненажера доволі невдало. Посперечався Сусло, що вип'є бочку хмільного меду. Коли її для нього викотили, той за раз з нею й справився. Почав хвалитися, що вип'є ще й другу бочку, і таки випив. Але хміль вже вдарив ненажері в голову, і він захотів випити ще й третю. На жаль, з третьої бочки він зробив лише декілька ковтків і помер.

Легенда про знаменитого острозького ненажера Богдана Яна Сусла здавна відома на Острожчині. Про Богдана писали Ю.-І. Крашевський³³, Каспер Несець-

³³ Юзеф Ігнацій Крашевський (пол. Józef Ignacy Kraszewski, лит. Juozapas Ignotas Kraševskis, 28 липня 1812, Варшава — 19 березня 1887) — польський письменник,

кий³⁴, Пантелеймон Юр'єв³⁵, Станіслав Кардашевич³⁶. Князь Ю.-Т. Любомирський згадує теж про Богдана (неякого) Сусла³⁷.

У Несецького, який посилається на свідчення очевидця Янчинського, читаємо: “Мав князь Костянтин-Василь такого собі Богдана. Той на сніданок з’їдав печене порося, гуску, два півні, волову печеню, три хлібини, круг сиру, випивав два гарнці меду — з тим до обіду сидів, ніби нічого не їв. За обідом з’їдав м’яса волового шматків десять, телячого — ще більше, а баранячого — ще більше; печене порося, гуску, півня, три печені: волову, свинячу, телячу; меду, вина, горілки на переміну — по чотири гарнці, пива — без міри. Струнким не був, а після кожної трапези вставав з-за столу так, ніби міг з’їсти більше. Сили мав стільки, що міг побороти тридцятьох”.

Пантелеймон Юр'єв згадує Богдана Яна Сусла як реального шляхтича литовського походження, який був секретарем князя Януша Острозького. Описуючи легенду, записану із розповідей старожилів, Юр'єв зазначає «що

публіцист, видавець, історик, філософ, видатний польський та український громадський і політичний діяч. Kraszewski J. — I. Wspomnienia Wolynia, Polesia i Litwy. — T.2. — Wilno, 1840.- С.119

³⁴ Несецький Каспер (рік народження невідомий — 1744) — польський історик, езуїт, автор чотиритомної праці з генеалогії та сфрагістики Польщі, виданої у Львові: Т.1: «Корона польська» (1728); Т.2—4: «Герби і фамілії лицарські як в Короні, так і у великому князівстві Литовському» (1738,1740,1743). Ks. Kasper Niesiecki Herby i familie guserskie tak w Koronie jako u w W.X.L. — Lwów, 1728.

³⁵ Юр'єв Пантелеймон — польський та український письменник, історик. Рукописні легенди, зібрані Юр'євим, зберігаються в ОДІКЗ КН 15907.

³⁶ Кардашевич Станіслав (Kardaszewicz Stanislaw) (* 8.05.1826, м. Білгородка — † 6.10.1887, м. Острог) — дослідник історії м. Острога. Походив із волинської шляхти. У 1844 р. вступив на службу в повітовий суд в Острозі секретарем. Перебував на цій посаді до 1869 року. Був секретарем останнього маршалка Острозького повіту Ксаверія Йотки.

³⁷ Юзеф-Тадеуш, кн. Любомирський «Regestra skarbcza ksiązat Ostrogski w Dubnie, spisane w roku 1616».

Богдан їв за двадцятьох, за один раз міг з'їсти бика, бочку вина випивав, як стопку. Закінчив життя доволі невдало. Поспорив Сусло, що вип'є бочку хмільного меду, коли її йому викотили, то той за раз з нею й справився. Почав хвалитися, що вип'є ще й другу бочку, і таки випив. Але хміль вже вдарив ненажері в голову, і він захотів випити ще й третю. На жаль, з третьої бочки він зробив лише декілька ковтків і помер».

Станіслав Кардашевич згадує, що портрет знаменитого секретаря зберігався в Межиріцькому монастирі. Існує припущення, що на портреті «Невідомого в червоній шубі», що зараз експонується в Острозькому замку, зображений саме Сусло, правда це припущення не збігається зі свідченнями Юр'єва³⁸, який писав, що Богдан був худим, хоч і з'їдав дуже багато їжі. Можливо, в цім випадку в ланцюжку повідомлень була втрачена частка «не», і у вислові «струнким не був» стало звучати «струнким був».

Портрет невідомого магната в червоній шубі походить, за однією з версій, зі збірки князів Сангушків з м.Славута, а за іншою — із замку в с.Новомалин Острозького району. У музейному каталозі зазначено тільки, що портрет надійшов до музею у 1916 році, але не вказано звідки. Отже, є вірогідність, що портрет потрапив до музею з Межиріцького монастиря. П. Юр'єв згадує, що недалеко від печі Януша в Межирічі проживав Богдан Сусло. В реєстрі містечка Межиріча ще довгий час в XVII ст. згадується прізвище Сусло³⁹, що опосередковано підтверджує існування такої напівлегендарної особи як Богдан Сусло при дворі князів Острозьких.

³⁸ Юр'єв посилається на Несецького, який, в свою чергу, посилається на сучасника Богдана Сусла — Янчинського.

³⁹ Атаманеко В. Описи Острозчини другої половини XVI — першої половини XVII століття. - Т.І.- Київ-Острог-Нью-Йорк, 2004.

В цейгаузі Дубенського замку князів Острозьких згадується багато речей, які належали Богдану. Луків турецьких — 4, рушниць коротких німецьких, оздоблених золотом та кісткою — 3, панцирів — 31, карвашів позолочених — 2, карвашів залізних полірованих — 9, одна кольчужна сітка. Також окремо згадується ціла скриня речей, що були у власності Богдана Сусла. З реєстру стає зрозумілим скоріше факт військової діяльності Богдана, але не заперечується і можливість виконувати функції писаря.

Ця розвідка, можливо, й не на 100 відсотків наближає нас до з'ясування загадкової особи з унікального портрету, що зберігається в замку князів Острозьких, але з великою долею вірогідності можна все-таки стверджувати, що на портреті зображено знаменитого й легендарного Богдана Сусла.

АПОЛЛОН, ПОКРОВИТЕЛЬ МИСТЕЦТВА ТА НАУК В ОСТРОЗІ

За легендою, написаною Симоном Пекалідом (Пенкальським)⁴⁰ в 1600 році, в Остріг переселився Аполлон — грецький бог, покровитель мистецтва та наук. Остріг, на думку Пекаліда, — центр світу, де проживали музи, були багаті бібліотеки, друкарні. В поемі, що подається нижче, Остріг називається Геліконом Острозьким.

*О ти, прекрасне творіння, Острозького імені гідне!
Ти теж достойне князів, що гордиться велика Русь ними!
О ліберійській хвилі, о сицілійській німфи!
Бачу вже лаври, що виплекав їх Гелікон і приносить,
Царства важкого Мінерви бажає Острозька фортеця.
Славиться бібліотека — достойний плід спільної праці,
Біблія світ тут побачила, швидко зростає видання
Інших книжок в Острозі, Аполон-Феб Гринецький радіє:*

⁴⁰ Симон Пекалід — народився близько 1567 року в м. Олькуш поблизу Кракова у родині міського радника Тобія Пенкалі. Дослідники поета називають по-різному: Пекальський, Пенкаля, Пекалід. У 1585 р. вступив до Краківської академії і в 1589 р. одержав ступінь бакалавра. У «Книзі промоцій» (книга переведення у вищий клас) його названо русином. Став придворним поетом князів Острозьких, очевидно, перебував й при дворі Януша Острозького, якому й присвячено поему «Острозька війна». Можливо, брав участь у війні проти збунтованого козацького гетьмана К. Косинського. Саму поему написано 1600 р. Інший відомий твір поета — «Еліталема (весільна пісня) на честь Івана Фелікса Гербурта та Єлизавети Заславської із Острозьких» (Львів, 1601). Про життя С. Пекаліда після 1601 р. даних нема. Писав латинською мовою.

Вже він Тенед залишив, став байдужим йому острів Делос,
Ось він і лук, і кіфару, а ще сагайдак стрілоносний —
Все забирає в Острог, побажали ж так музи священні.
Є тут і храми: у різні часи будували їх люди.

Феб увінчає чоло молодих колісь
лавром зеленим,
Він їм покаже зірки, що ся-
ють у небі просторім.

НЕКОРОНОВАНИ КОРОЛІ УКРАЇНИ-РУСИ

В поемі Симона Пекаліда⁴¹ описується легенда про походження роду князів Острозьких. Так з'являється міфічний персонаж родом із країв далеких і туманних — першопредок Рус.

*Роду історія: славиться років сімсот герб Острозьких.
Пращури знатні його та могутні, якими Русь наша
Славилась завжди: ось пращур наш Рус став відомим у світі,
На берегах Бористена князь Кий спорудив міцну кріпость,
Рюрик з великим старанням з'єднав усіх жителів диких,
Ігор не раз руйнував візантійські прекрасні фортеці,
Плем'я древлян переслідував Марс страшний руської Ольги,
Землі і води великого Істру, що має дві назви,
Завоював Святослав і звільнив від данини, що грекам
Русь ще платила. Він військо збирав, не любив особливо
Золота: славу безсмертну здобув цей великий володар.
Ти вирушав, Володимире, з рідного краю в походи,
Як переможець здобув у Тавриді багаті трофеї,
З царського роду у тебе прекрасна дружина, і фавнів,
Віру Христову прийнявши, прогнав ти із руського краю,
Храми священні страшного Перуна цілком зненавидів,
Вічний вогонь відмінив та офіри, і відьом ти вигнав.*

⁴¹ De bello Ostrogiano ad Piantcos cum nisoviis libri quattuor a Simone Pecalidis Artium Baccalaureo conscripti. — Краків, 1600.

*Ти святе хрещення разом з народом прийняв, о блаженний,
Та із синами своїми, якими ще й зараз гордиться
Дім наш острозький, що саме такий був підвладний монархам.*

У Пекалідового Руса ще немає іншої функції, окрім підкреслення прадавності роду. Натомість у вітальній промові 1612р. краківського професора Себастьяна Слешковського, адресованій Янушу Острозькому, цей персонаж уже виконує високу місію — створює державу, яку успадкують прямі предки Острозьких.

«Перший Твій предок, Князю, — це РУС, брат Леха⁴²; він прийшов у цей край, який тепер зветься від його імені Руссю, підкорив його своїй владі, довго й успішно правив, а потім залишив (у спадок) своїм нащадкам КИЮ, ЩЕКУ, ХОРИВУ, котрі передали імперію щасливою і розширеною своїм далеким правнукам АСКОЛЬДОВІ й ДІРУ. ДАНИЛО (Галицький) опанував владу над усією Руссю. Він був королем, мав королівський сан і навечно передав (це) своїм нащадкам у Русі...»

Тут можливо простежити також родовідну лінію від Рюриковичів з їх багатовіковою родовитістю та можливим успадкуванням влади від римських і візантійських імператорів, котрі своєю чергою успадкували її від царів Єгипту і т. д. — аж до біблійних першоправителів.

Одним з найбільш важливих атрибутів у зображеннях князів Острозьких є королівська корона, передана від Данила Галицького.⁴³ Цей атрибут зазвичай зустрічається на надгробках королів. Магнати та шляхтичі зображувались простоволосі, а коло їх ніг, або рідше біля голови, стояв шолом. Королівською короною увінчаний К. Острозький. Зображення подібної корони на голові К. Острозького підтверджувало винятковий

⁴² Лех — легендарний засновник Польщі

⁴³ Сидор-Гібелінда О. Корона князя К.І. Острожського (з лаврського надгробку 1579 р.). Живописні та скульптурні паралелі//Волинська ікона: питання історії вивчення, дослідження та реставрації. Тези та матеріали III Всеукраїнської наукової конференції. -Луцьк, 1996. -Ст.22.

авторитет князя, якого називали «некоронованим королем Руси». М. Смотрицький бажає у «Антигрифах» «нев'янучу корону в нагороду вічної слави»⁴⁴ та прямо називає князя «царем». В 1570–ті роки кандидатура князя Василя-Костянтина висувалася на королівство турецьким урядом.⁴⁵

Хоча Василь-Костянтин і не став польським королем, проте свій гонор українського короля він проявляв у дуже показовий спосіб.

Декілька разів на рік князь Острозький запрошував до себе в столичний замок сенатора польського сейму. Але запрошували його не посидіти за столом, а постояти за плечима князя і під час обіду подавати Василю-Костянтину наїдки та наливати напої, коли келих вельможного спорожніє. Звичайно, що за таку послугу князь платив величезні гроші, як стверджують очевидці, ця сума була рівна тій сумі грошей, яку він витрачав на утримання всієї Острозької академії. Але річний дохід князя становив більше мільйона золотих, тому він міг дозволити собі так вдовольняти свій гонор.

Образ князя словесно описав ще у 1619 р. Ян Домбровський: „Ось іде син батьківщини, шляхетності втілення й сили... Велич була на сумирнім обличчі у нього такою, що дивувались героєві тому свої і чужинці”

⁴⁴ Яковенко Н. Українська шляхта з кін. XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). — Київ. Наукова думка, 1993. — Ст. 80.

⁴⁵ Ковальский Н. Акт 1603 г. О разделе владений князей Острожских как исторический источник /Вопросы отечественной историографии и источниковедения.- Вып.2.- Днепропетровск, 1975.- Ст.116// Сидор-Гібелинда О. Корона князя К.І. Острозького (з лаврського надгробку 1579 р.). Живописні та скульптурні паралелі// Волинська ікона: питання історії вивчення, дослідження та реставрації. Тези та матеріали III Всеукраїнської наукової конференції. —Луцьк, 1996.- Ст.22.

У колекції поміщика з м. Гощі А.Д. Злотницького ще в кінці XIX ст. зберігалися два крісла князів Острозьких. Також до нього потрапила «челюсть из склепа кн. Острожских», «остатки одежды из гробницы кн. Острожских», «два куска белого мрамора из гробницы Острожских». Всі ці речі поміщик передав потім до новоствореного Волинського єпархіального музею у 1893 році.⁴⁶ Із крісел перше, парадне, носило назву «трон князів Острозьких». Це крісло мало різьблену спинку, увінчану князівською короною (зі страусовим пір'ям), підлокітники у вигляді змії із роззявленими пащами, ніжки у вигляді лев'ячих лап, котрі тримають кулі, подушка з червоного оксамиту із позолоченою бахромою. Фактично, це крісло в своїх рисах уподібнювалося до

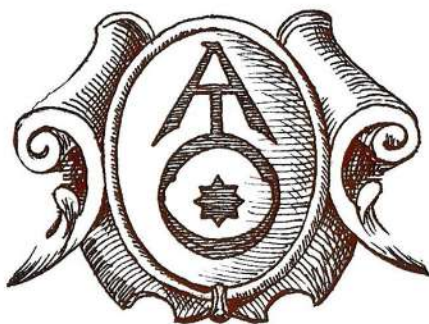
⁴⁶ Краткое описание предметов древности Волинского епархиального древлехранения. Вып. I. Житомир, 1893. С. 7–8. №36–41.

трону владарів і до першозразка — біблійного “трону царя Соломона”. Окрім такого “парадного крісла”, у ХІХ ст. зберігалося також “щоденне” “князівське крісло” середньої величини, обтягнуте тисненним золотом кордуаном. “Трон князя” використовувався у його володіннях під час офіційних церемоній і демонстрував самовладність власника як короля і господаря.

На жаль, трон і крісло кн. Острозьких пропало у вирі революційних подій разом із Волинським давньосховищем. Але є надія, що вони не були знищені, а ще можуть зберігатися в музеях чи приватних збірках. Ми бачимо багато речей із давньосховища у різних музеях Харкова, можливо, і трон зберігся. Мрію мати в себе трон князя Острозького зреалізували у дубенському музеї, колишньому замку князів Острозьких, але, на жаль, це крісло кінця ХІХ ст. виконане у псевдоготичному стилі і ніякого відношення до трону не має. Хоча для туриста, який може сісти в таке крісло і сфотографуватися, це не має принципового значення.

ЛЕГЕНДИ ПРО ОСТРОЗЬКІ ПІДЗЕМЕЛЛЯ

Кожен із корінних та й приїжджих острожан знає про розгалужену сітку підземних ходів під Острогом. Всі вони тепер завалені, а розкопки не ведуться з причин нестачі коштів. Є різні версії щодо підземних ходів, але жодна з них не може бути ні заперечена, ні підтверджена до того часу, доки не будуть проведені повноцінні археологічні розкопки.

Проте в центрі м.Острога періодично проводяться земляні роботи міським водоканалом та іншими організаціями. Так, декілька років тому виконувалися роботи по прокладенню водогінної лінії до нового корпусу Національного університету «Острозька академія», будівництво якого знаходиться на місці колишнього довгобуду (будинку культури). Для цього екскаватором було вирито глибоку траншею. В результаті виконаних робіт було зруйновано дев'ять склепінь в підвалах, які датуються XVI-XIX століттями.

В кінці вісімдесятих років ми, музейні працівники, слідували за екскаватором, що копав котлован під будівництво будинку культури, і майже щодня ківш екскаватора руйнував якесь перекриття давнього підземного ходу. Зупинити будівництво ми не могли, адже дозвіл на будівництво дав районний комітет Комуністичної партії, а проти цієї всесильної тоді організації було складно протестувати. Спускаючись у підземелля, я не раз натрапляв на завалені ходи та замурова-

ні ніші; деякі ходи, що не були замулені землею⁴⁷, вдавалося дослідити. Так декілька разів траплялася можливість спуститися коридорами аж на третій підземний поверх, де вже й дихати було складно.

Кожного разу, споглядаючи замуровану нішу і розуміючи, що там щось є, хотілося розбити її, щоб дістатися до наступної кімнати, але зверху стояв екскаватор, готовий копати в будь-який момент. Не розбивати замуровані ніші мене навчив і прикрий випадок. Якось екскаваторник пішов на обід, і я вирішив використати цю годину, щоб розібрати все-таки одну із ніш. Взявши лом, я спустився в підземелля і почав бити цеглу, в один із моментів стіна переді мною впала, і лом полетів в пустоту, але вже наступної миті я почув тріскіт цегляної кладки на стелі і ледь встиг вискочити з цього підвалу в сусідній, добре, що в той, з якого був вихід назовні.

Наступного разу, вже коли екскаватор проходив найнижчий рівень в котловані, десь на глибині восьми метрів, ківш зачепив склепіння підвалу, який знаходився ще нижче. Пробивши отвір, екскаваторник дозволив, щоб я заліз до підвалу, але попередив, що робочий час в нього йде, і йому немає коли зі мною возитися. Спустившись вниз, я побачив величезну залу, в якій могли розминутися два легковика. Вона на чверть була засипана землею. В дальній стіні я побачив великі ковані, замкнені великим «амбарним» замком двері. Це був дуже гарний зразок ковальського мистецтва, брама була виготовлена не пізніше XVIII століття. Щоб відкрити вхід, необхідно було розчистити землю та знайти пилку по металу, для розпилювання дужки замка. Коли я ви-

⁴⁷ Підвали замулюються протягом багатьох століть. Разом з водою після дощу, через кротовини, мул поступово потрапляє до підвалів. В основному заповнення йде через незакриті двері та проходи, що з'єднують з вже засипаними підвалами. В деякі підвали можна потрапити лише, якщо лягти на живіт і повзти по-пластунськи.

ліз на поверхню і почав прохати екскаваторника почекати, поки я відкрию двері, він мені відповів, що йому платять за кубометри викинутої землі, і він чекати не буде. Розбивши склепіння, екскаватор засипав підвал землею, а пізніше будівельники залили це все бетоном.

Поряд з нами, музейними працівниками, завжди знаходилися острожани, яким було теж цікаво спостерігати за будівництвом: ану ж бо знайдеться щось коштовне! Всі вони розповідали мені, «що десь в цьому місці був підвал, де під третьою сходинкою заховано скарб». Ми вже й надалі сміялися, та при кожному черговому розкопаному підвалі над третьою сходинкою проводили обряд діставання «скарбу».

М. КОСТОМАРОВ ПРО
ОСТРОЗЬКІ ПІДЗЕМЕЛЛЯ

На місці, де ще й зараз ведеться будівництво, знаходилася Ринкова площа, трохи нижче стояла Ратуша. В сторону Татарської вежі — там, де зараз побудовано п'ятиповерховий будинок та знаходиться парк «афганців» — колись стояв Єзуїтський колегіум. Ось як описує сам колегіум та підвали у ньому відомий вчений Микола Костомаров, який, після успішного захисту магістерської дисертації в 1844 році, отримав призначення на Рівненщину:

«Підїхавши до перших руїн, я не міг утриматися, щоб не зайти туди, дав візникові золотого, щоб він подождав, і вирушив, незважаючи на нестерпну грязь. Проїшовши через високі двері, над котрими рябіли різні ліпні прикраси, я опинився в обширній залі без покрівлі, по боках колони, склепіння, ніші, заглиблення для вівтарів, ліпні зображення ангелів і святих, скалічені, але такі, які все ще показують непросту роботу. На головній стіні, протилежній до входу, високо ім'я Анни-Алоїзії, острозької княжни, знаменитої дівки Гальшки. Це косяцьол іезуїтський. Посередині вхід до підземелля, пройшовши поміж колонами, я вийшов у розбиті двері наліво і опинився у довгому коридорі з оживними склепіннями і квадратними отворами для вікон, поглянув у вікно — там сад, загороджений з усіх сторін будовами. Проїшовши далі коридором, я побачив на правій стороні ряд кімнат, розмальованих альфреско, а прямо

вели напівзруйновані сходи на верхній поверх. Вибравшись по них, я побачив зусібіч коридори і кімнати. Але йти цими коридорами було небезпечно, склепіння потріскались, у деяких місцях світилися наскрізь і стирчали обломки; у підлозі були отвори. Повернувшись униз, в залі косцьолу я виявив півдюжини ізраїльського народу, який пояснив мені, що у підземеллі є гроби і печери тягнуться на далекий простір. Вирішивши залишитися в Острозі, я відбився від єврейських послуг, і поїхав до трактиру, де знайшов доброго, охочого до розмови й недурного хазяїна поляка.

На другий день я попрямував до косцьолу, запасшись свічками, з метою йти у підземелля. Дві години я ходив по приміщенню, оглянув його, хоч не без небезпеки, й розібрав, що воно складається із величезного косцьола і двох квадратних будов, що примикають до косцьола.

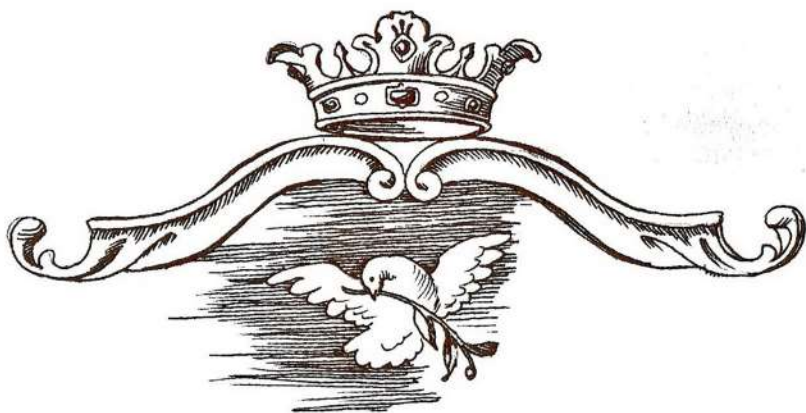
На верхньому поверсі таке ж розміщення. Ця будова принаймні удвоє нашого університету. Кімнати по боках віддавалися для монахів і для студентів, адже тут була і академія. В усьому одноманітність і монотонність дивовижна, альфреско в рамках альфреско. Як все тут характеризує єзуїтів — пропагаторів єдності дисципліни і гігантської будівлі Католицизму.

Оглянувши все й пожалівши над мерзотою, яка липла мені до калощ, я у супроводі двох солдат і Фомки спустився в погріб зі свічками. До нас приєдналося ще кілька солдат. Пройшовши кроків тридцять, я відчув під ногами щось сухе,

нахилився і побачив людський скелет, далі другий, третій, далі цілий труп, висхий, — далі — скелети, трупи, черепи, руки, ноги, ребра, перетлілі дошки гробів, залізні покрівлі і рештки одеж ксьондзовських. Дізнаюсь, що солдати розтягли гроби на топку і вживали для цього й кості. Ми пішли по нескінченній кількості переходів, один від іншого тісніших, з різними закамарками, наповненими людськими останками. В одному місці показали мені труп, вийнятий зі стіни, де він був замурований, на ньому було багато багатств і корона, але все це пограбовано, і він лежав голий, склавши руки на грудях, ніби просив змилюватись над ним. Видно, що він був старим, бо зберігся нетлінно. Розповідь про корону змусила мене здогадатись, що це якийсь із Острозьких володарів. Так от велич земна! — Де ж корона? Невідомо; усе розтягнуто, я не розпитався, із чого зроблена була корона, бо солдат не бачив її, а тільки чув. Далі — в закуті побачив я з півдюжини трупів у дивних положеннях: один мав ноги і тулуб з руками, не вистачало голови, у другого ціла голова і ліве плече, у третього одні ноги, у четвертого голова та ноги, у п'ятого один тулуб з одною рукою і так далі. Дивовижно, як вони не потліли. З-під

одного я витягнув пунцовий одяг. — Потім ми спустились у друге підземелля, погріб у погребі, де ходили з півгодини також по трупах і гробах і знайшли труп дивовижної величини, який належав, як говорили, козакові Завіші⁴⁸, тут нам стали траплятись і жінки... Нарешті ми зійшли у третє підземелля, але туди не можна було йти далеко з причини води. До того ж у мене заболіла голова; мені хотілося швидше на світ Божий. У цих катакомбах легко можна було загубитися, адже так багато колон, що зайдуть провідники, не дай Бог погасне свіча — жах і уявити собі! З якою радістю я почав ковтати повітря, хоча і смердюче! Сон був би страшним, не тільки наяву бачити це. Надовго залишиться у мене в пам'яті це видовище, зневажливе щодо людства. Мало того, косцьол, який був потім православним монастирем, став міським нужником! Мало того! Поглумились над гробами. А нещодавно, говорив солдат наш, пішов до льоху, та без свічки, і приніс гроб на підпал!»

⁴⁸ Загін запорізького козака Завіші був у польському війську Я. Собеського. Родина Завіші володіла Старим селом під Львовом, в якому пізніше князі Острозькі побудували свій найбільший замок.

Підземелля єзуїтів

Існує легенда про єзуїтів, які вже в кінці XVII — на початку XVIII століття прагнули відкрити таємницю острозьких підземель, але хто не заходив туди, більше ніколи не повертався.

«Одного разу в Острозі був присуджений до страти через повішення молодий хлопець-зłodюжка. Йому запропонували спуститися в підземелля, а якщо повернеться — подарують життя. Домовилися обв'язати його мотузкою. Дали факел. Обумовили знаки подачі інформації: якщо трапиться якась річ — смикнути раз за мотузку, якщо спускатиметься на ще один поверх вниз — смикнути два рази, якщо щось трапиться, і треба його тягнути доверху — смикнути три рази. Довго він йшов. Смикав за мотузку. Єзуїти нарахували шість поверхів. Аж тут мотузок страшно засіпався. Ледве живого витягли доверху хлопця, але вже не зовсім хлопцем... До мотузка був прив'язаний старий сивий дід, в якого перетворився хлопець. Довго відходжували його, перш ніж він зміг сказати хоч слово. Нарешті його запитали: «Що ти там бачив? Куди ж вони ведуть?». Та у відповідь почули лише глухий, майже потойбічний голос: «Можете мене повісити, але що бачив — не скажу».

Тоді двері в підземний хід вирішили замурувати, але це ніяк не вдавалося зробити. То робітник помре, то цегла зникне, то цемент розлазиться, як джем. Двері забили, а в Другу світову вкинули в підземелля бомбу, і прохід закрався...»

Дослідивши частково підвали та підземні ходи, я можу зробити висновок, що всі підземелля будувалися в основному як льохи під будинками, де зберігали як предмети вжитку, так і харчові припаси. Проте всі підвали першого рівня з'єднані між собою довгими ходами, з яких в свою чергу були ходи в ще нижчі підземелля. Мабуть, підвали були з'єднанні між собою у сітку сполучень для того, щоб у випадку небезпеки можна було заховатися під землею, а в разі підпалу будинку можна було б вийти в сусіда або й взагалі за межами міста.

Відомі легенди, що підземні ходи з Острозького замку тягнуться до Ринкової площі та в Межиріч, Дермань, Корець, Тайкури, Дубно. Думаю, існує велика ймовірність, що підземний хід міг вести від замку до Межиріцького монастиря, все інше — вигадані легенди. Пантелеймон Юр'єв згадує, як він в дитинстві ходив підземними ходами, які йшли з підвалів Межиріцького монастиря, і проходив цими ходами доволі великі відстані.

Археолог Й.В. Новицький, котрий досліджував Богоявленський собор у 1918 р., стверджував, що відкрив підземний хід із головного вівтаря храму до княжих палат і далі (він вважав, що хід може вести аж у Межирічі)⁴⁹.

⁴⁹ ОДІКЗ. Фонди. НДФ 8210.

СКАРБИ АННИ-АЛОЇЗИ

Ще одна легенда подає інформацію, що в підземному ході, що веде від замку до монастиря, остання з роду князів Острозьких, Анна-Алоїза, заховала незліченні скарби, які не змогла вивезти до Ярослава в 1648 році, коли втікала від козаків Богдана Хмельницького. Кількість захованого, кажуть, становить 13 возів золота та срібла.

П. Юр'єв описує легенду про те, що Анна-Алоїза за намовою єзуїтів збрала всі дорогоцінності, які були в замку Острозькому, і переплавилася їх в золоті підсвічники по два пуди кожен. Але ті підсвічники не лишилися в Острозі, їх вивіз до Риму єзуїт Гражчинський.

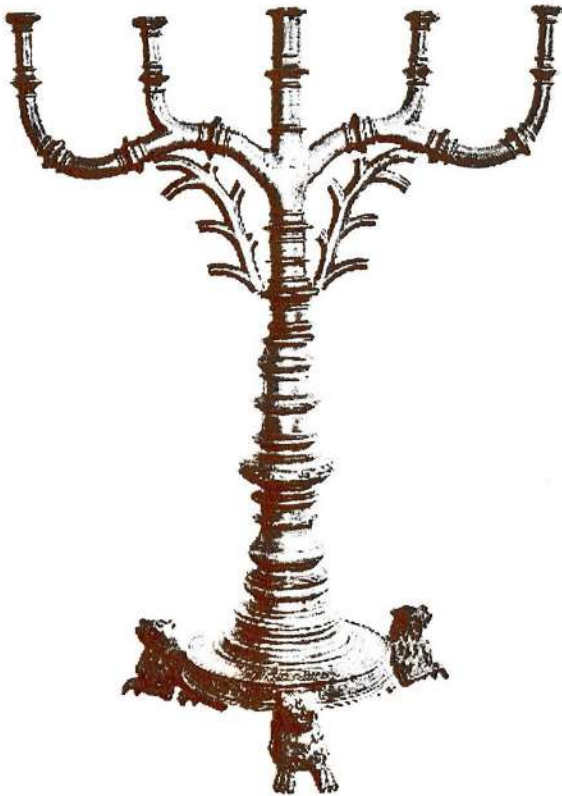
Щоб острозькі єзуїти не печалились, Анна-Алоїза пообіцяла віддати ще такі ж канделябри, але не встигла, тому що почалася Визвольна війна під проводом Б. Хмельницького. За описом французького мандрівника Шарля де Волюе, один із підсвічників князів Острозьких знаходиться у Ватикані в Малій папській молитовні. Мабуть, у цій легенді острожани мали на увазі великий напольний п'ятисвічник, який князь Василь-Костянтин замовив у гданського ливарника Луки Фріделянта в 1575 році. Підсвічник справді важить більш як два пуди, але виготовлений з латуні. Можливо, ця легенда склалася відтоді, коли підсвічники перевезли до Дубно. На сьогодні один такий підсвічник зберігається в Дубенському, а

інший — в Острозькому замках князів Острозьких. Є згадка, що подібні підсвічники були і в Успенському соборі Києво-Печерської лаври, біля надгробку князя Костянтина Івановича Острозького.

Існує легенда, що при закладці єзуїтського колегіуму Анна-Алоїза наказала закопати під фундаментами велику кількість золота.

Періодично були спроби докопатися до острозьких скарбів. Чергова легенда говорить, що: «Колись давно були спроби дістатися до них, але скарбошукачів завалило землею, і з тих пір кожного року в певний період в замковому підземеллі чути шум від лопат та шурхіт землі. Але докопатися до поверхні скарбошукачі вже не можуть — на світанку їх знову засипає землею. Так вони вічно приречені копати і лишатися в землі разом зі скарбами»

Ще одна легенда розповідає: «З Острога до Дерманського монастиря веде підземний хід. Десь на півдорозі під землею є велика кімната, яка повністю заповнена золотом, але стереже той скарб зачарована дівчина, котра перетворилася в золоту качку. Навколо печери скрізь валяються людські кістки тих сміливців, які хотіли добратися до скарбів, але так і залишилися в підземеллі.»

П. Андрухов доповнює легенду: «Підземна кімната знаходиться десь в районі джерела св. Миколая біля Гільчі, а дівчина, що перетворилася на качку, — це донька одного із полковників козацького війська Богдана Хмельницького Христина. Скарби в підземеллі — це козацькі скарби, які козаки винесли, відступаючи з-під Берестечка, але біля Гільчі поляки наздогнали козаків та розбили. Єдиним охоронцем залишилася Христина, вона не старіє і от уже триста років стереже козацькі скарби.»

Подібні легенди про золоту качку пов'язані з родиною Острозьких, оскільки схожа розповідь є і в Польщі. Вона стосується замку князів Острозьких над річкою Тамкою у Варшаві.

П. Юр'єв згадує, що в підземному ході, який веде від замку в сторону Межиріч, на території, яка знаходиться неподалік садиби Яблоньського, було знайдено горщик з монетами, котрий передали до Ермітажу.

Цю легенду переповідали багато дослідників: Яким Перлштейн⁵⁰, Антоній-Йосиф Ролле⁵¹, Станіслав Кардашевич⁵², Пантелеймон Юр'єв⁵³. Юр'єв пише, що цю легенду він чув від багатьох жителів Бельмажа, Красногорки та Нового міста.

⁵⁰ Перлштейн Яким — один із перших істориків і археографів м. Острога, краєзнавець, вчитель Острозького дворянського училища, у 50-х рр. XIX — редактор "Вольнских губернских ведомостей"

⁵¹ Ролле Антоній-Йосиф (псевд. Dr. Antoni J.; 1830—1894) — польсько-український історик-письменник, за фахом — лікар-психіатр, із спольщеного французького роду на Поділлі, вихованець Київського університету, член-кореспондент Краківської академії наук.

⁵² Кардашевич Станіслав (Kardaszewicz Stanislaw) (* 8.05.1826, м. Білгородка — † 6.10.1887, м. Острог) — дослідник історії м. Острога. Походив із волинської шляхти. У 1844 р. вступив на службу в повітовий суд в Острозі секретарем. Перебував на цій посаді до 1869 року. Був секретарем останнього маршалка Острозького повіту Ксаверія Йотки.

⁵³ Юр'єв Пантелеймон — польський та український письменник, історик. Рукописні легенди, зібрані Юр'євим зберігаються в ОДІКЗ КН 15907.

ЛЕГЕНДА ПРО СКРИПАЛИ КНИЗИ ВАСИЛИ-КОСТЯНТИНА

Князь Василь-Костянтин Острозький дуже любив музику, тому у себе при дворі тримав аж 22 музиканти, які не тільки виконували музичні твори, а й самі їх писали. Цим гуртком було створено окремий «острозький наспів», який поряд

із «київським» та «болгарським» виконувався в церквах та при дворах православних володарів всієї Європи, в тому числі і Московщини. Серед придворних музикантів особливо відрізнявся віртуозністю скрипаль, німець за походженням, Гесснер, який приїхав до Острога

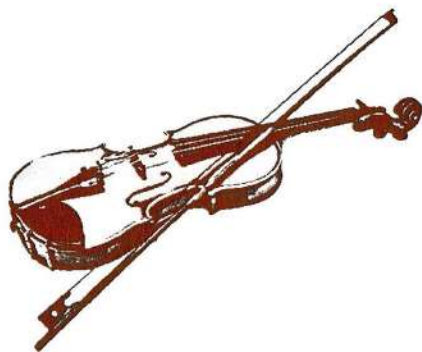
на запрошення В.-К. Острозького з Німеччини і отримав на Бельмажі великий земельний наділ. Він швидко став найулюбленішим придворним музикантом при дворі старого князя. Переживши надовго свого благодійника, Гесснер під кінець

вже свого життя став відлюдкуватим та сторонився людей. Спогади про цього скрипаля зустрічаються досить часто в Острозі, і острожани створили гарну легенду про талановитого музиканта. Ось як вона звучить:

«В Острозі жив колись музикант. У нього була скрипка незвичайної форми. Ніхто не міг змагатися з ним у майстерності гри. Він жив на одному з бельмажських хуторів, під час зустрічі з людьми нікому не кланявся, ні з ким не розмовляв. Грав вечорами, і тоді всі сходились його слухати, стараючись стояти в тіні, щоб він не помітив слухачів. Як тільки скрипаль бачив, що його слухають, то переставав грати.

Коли віртуозний музикант помер, всі побачили, що це була не скрипка, а шматок дошки з натягнутими струнами. Так люди ніколи і не дізнались, як він на цьому «інструменті» міг виконувати таку чудову музику».

ЛЕГЕНДА ПРО ВРИТУВАННИ МЕЖИРІЧА

Найгарніша дівчина села Межиріча Оксана з Іваном та Федором дружила з дитинства і ще рік тому не змогла б нікому з них віддати переваги. На Івана заглядались всі дівчата і молодиці, але він був до них байдужий. Бідність і важка праця залишали йому мало часу на втіху. А Федір — той сам ліз у вічі, хизувався багатством батька купця, завжди був при грошах, любив жіночу компанію та найбільше уживався біля Оксани. Вона теж більше схилялась до Федора і забувала Івана, хоч відчувала, що цим ранить йому душу.

Восени Федір з батьком поїхали на торги в далекий Крим, довго їх не було і по містечку з цього приводу пішли різні пересуди й плітки. Але незадовго до Різдва вони повернулись в Межиріч, привезли багато східних товарів, які збули в передсвятті з великим зиском для себе. Від Федора їй дісталась дорога турецька хустка, переплетена золотими нитками. Даруючи гостинець, шепнув їй, щоб готувалась до зустрічі сватів, які вже вирушили в дорогу з далеких країв.

В розпал різдвяних свят звідусіль поповзли бентежні чутки про новий напад ординців, та ніхто цьому не надав належного значення, бо вся увага була прикута до Острозького замку, де готувались до гучного весілля. Біда прийшла сама в день шлюбу князівни, коли її найменш сподівались. В обід на змилених конях пригнались гінці зі страшною звісткою, що від Заслава на Межиріч та Остріг рухаються великі сили кримчаків та яничарів. В час найбільшого напруження, коли всі кинулись на вали, щоб вистояти і дати відсіч ворогу, до Оксани забіг Федір. В хаті, крім них, нікого не було. Присівши на лаву, почав замріяно змальовувати уявні картини їх майбутнього життя. Довго розповідав про те, якими вони будуть багатими, як люди, від малого до старого, будуть гнути перед ними спини, як від його примх залежатиме доля багатьох людей. Але, щоб збутись мрії, йому необхідно пробратись до татарського табору і зробити їм маленьку послугу — показати яничарам підземний хід, яким ті зможуть непомітно проникнути в Межиріч. Вона ж після півночі мусить зустріти їх на розвилині підземного ходу, оскільки він залишиться у татар заложником. Вогонь піднятої в її руці свічки означатиме, що все гаразд. Федір, говорячи все це, настільки був впевнений у дівчині, що навіть не заручився її згодою, встав і зі словами, що йому пора, залишив хату.

Залишившись на самоті, відчула, як усе палає від ганьби і сорому, що підпустила до серця слизняка і зрадника. В ту мить готова була розірвати його на шматки, розтоптати, як хробака. Коли охолота і прийшла до тями, почала гарячково думати, як спокутувати свою провину, як відвернути біду від людей, і тут, як завжди у важку хвилину, згадала Івана, того самого, любов'ю якого погордувала заради мерзотника. Пізно ввечері ледь відшукала його на валах в гурті чоловіків. Від-

кликавши в сторону, розповіла йому все, як на сповіді. Часу залишилось обмалювати. Вони без зайвих слів зрозуміли одне одного, як діяти далі.

Взявшись за руки, швидко побігли до потаємного ходу, що був поряд з її хатою. Оксана забігла в світлицю, де дістала з-за ікони бабину грубу свічку, а Іван за цей час приволик барильце з порохом, яке разом опустили в прохід і покотили до розвилки. Вже на місці, викресавши вогонь, запалили свічку та приладнали до бочки гнота. Майже в ту саму хвилину зовсім близько попереду почувся тупіт ніг і з'явилося тьмяне світло. Не було ніякого сумніву — то наближались яничари. Тепер вона була впевнена, що “свати” не пройдуть, що спокутує свій гріх. Сміливо підійшла до порохової бочки, високо підняла свічку, затим різко опустила вниз, швидко підпала гнота і відкинула її в сторону яничар. У ту ж мить Іван, вхопивши її на руки, кинувся до виходу, з іскоркою надії, що може якимось чудом вони врятуються. Але чуда не сталось ...

В ту ніч страшний вибух до основ потряс стару Межиріцьку фортецю. З-під землі вихопився величезний сніп вогню і диму, і там де був підземний хід, залишилась глибока впадина. Що сталось в ту ніч, ніхто, крім татар, не здогадався. Тільки на світанку перед валами межирічани помітили круглий предмет, настромлений на високу жердину. Коли добре розвиднилось, всі впізнали голову Федора. До обіду татарське військо було вщент розбите полками князя Василя-Костянтина Острозького. Від полонених татар люди дізнались про зраду Федора, а там здогадались про подвиг Оксани.

Так про ті далекі події розповідає стара волинська легенда, а дата “1578 рік” на стіні церкви засвідчує поразку татар, які намагались підкорити старі Волинські фортеці — Межиріч і Острог (Легенду записав П. Андрухов).

МАКАРОВА ГОРА

Коли захочеш дістатись з Межиріччя в Остріг польовою дорогою, то обов'язково будеш долати крутий підйом, що називають Макаровою горою. Звідкіля ця назва? Хто був той Макар, чиїм іменем назвали гору?

В часи, коли на Україну постійно нападали татари, межиріччани добре укріпили свою фортецю і завжди могли дати відсіч завойовникам. Одного разу татарське військо підійшло до стін міста, проте заволодіти Межиріччям їм не вда-

лося ні з першого разу, ні за іншими атаками. Межирічани оборонялись вміло, не шкодуючи свого життя, бо знали, що татари не дають пощади нікому. Відступили татари, обійшли село стороною і зупинились аж у лісі, під високою горою. Вирішили взяти Межиріч хитрістю, а для цього захопили в полон місцевого хлопця Макара. Йому запропонували: або лишишся без голови, або даруємо життя та ще й нагородимо дарами. Боягузливий Макар не хотів помирати. Вночі він підійшов до брами і гукнув, щоб охорона відкрила йому ворота, бо татари вже давно пішли на Дермань.

Сторожа відкрила браму, і тут же в неї увірвались татари, що ховались у пільмі. Задзвеніла зброя, забили на сполох. Але вже було пізно. Все нові і нові татари проникали в фортецю. Запалало село. Більшість жителів зникли в тій страшній різанині, тільки частина людей встигла втекти в підземний хід, що вів аж до Острозького замку. Ворог не наважився там їх переслідувати.

Макара татари теж не пожаліли, хоч і обіцяли життя та багатство. Взяли його з собою, але коли піднялись дорогою на високу гору за містечком, то, щоб не був тягарем, відрубали йому голову. З тих пір й називається ця гора Макаровою.

ЛЕГЕНДА ПРО ПОХОДЖЕННЯ НАЗВИ ВУЛИЦІ БЕЛЬМАЖ

Легенда щодо походження назви вулиці Бельмаж твердить, що пішла вона від двох французьких слів, які майже дослівно перекладаються як «гарна місцевість».

У XVI ст. до князя Острозького з'їжджалося багато розумних людей із усього світу, яких князь Василь-Костянтин покликав для того, щоб вони відредагували і видали Острозьку Біблію. Для більшості вчених мужів було побудовано будинки на території дуже гарного передмістя Острога, яке знаходилося на півдорозі до містечка Межиріч. Коли в черговий раз там оселився якийсь вчений, то він вигукнув французькою мовою «Belle imege», яке перекладається як «гарна кар-

тина», тобто «гарна місцевість». Відтоді це передмістя стало так називатися.

Друга версія походження назви зводиться до того, що колись у районі сучасної вулиці мешкав вчений лікар із більмом на оці. За тривалий час сформувався вислів: піти до того, що з більмом, яке пізніше перетворилося на «Більмаж», а пізніше трансформувалося на «Бельмаж».

ЛЕГЕНДА ПРО АСТРОЛОГА ЯНА ЛЯТОША

Польський астроном Ян Лятош у своєму "Прогностиконі", написаному в Острозі майже п'ять століть тому, визначив точну дату кінця світу це — 3036 рік. Вчений для прогнозування подій послуговувався ґрунтовними розрахунками. Стверджував, що спочатку прийде Антихрист, опісля слід чекати припинення земного життя. Але буде суд Божий і воскресіння мертвих душ.

Ян Лятош — неординарна особистість. Народився 1539 року, працював у Краківському університеті. Та згодом за критику календарної реформи Папи Григорія XIII йому довелося переїхати до Острога і оселитися на передмісті Бельмаж. Він був особистим лікарем князя Василя Костянтина Острозького, викладав в Острозькій Академії математику й астрономію, та, звичайно ж, займався улюбленою астрологією.

ЛЕГЕНДА ПРО КІНЕЦЬ СВІТУ І НАРОДЖЕННЯ АНТИХРИСТА В ОСТРОЗІ

«У цьому 1707 році в Польщі в містечку Острозі, в полках його царської милості, з'явився лист про народження «урода» біля Вавілона в містечку, який називається Острог(л), «урода» називають антихристом. З того листа список дійшов і в Росію, у Великий Новгород. В листі на простій мові (простонаречієм) написано, що цього 1707 року березня 20 дня, писали до царської милості через консула французького Валета (дійшла вістка), що в містечку Острозі біля Вавілона вродлива жінка народила не від чоловіка сина, якого називають Антихристом. Образом ве-

ликий, шия коротка, голову має «сострасшную», лоб рябий, очі світлі, вуха дуже великі, рот кривий, зуби гострі, ніс плоский, ходити і говорити почав через вісім днів після народження. В день народження його на небі було знамення сонячне по полудні.

Друге знамення — має в роті своєму подих вогнений, при народженні орел носив отрока, і інші різні фігури. До того ж річки всі розлились, а те подвір'я, де він народився, у вогні скоро пропало. Хто його віри не має, ті помучені. Хто йому догоджає, тим дає зцілення, глухим — слух, сліпим — зір. А де він перебуває поклоняються йому і вірують у нього. Відразу ж митрополит Іов, бачачи смуту в народі, вирішив цю книгу малу написати, і смуту виправити і розказати про народження Антихриста в Острозі».

Вищезацитована легенда — це частина тексту із рукописної книги, авторства Іова митрополита Новгородського «Великолучного», зберігається у Харкові в бібліотеці імені Короленка № 819344. До тексту, який ми навели вище, на 48 сторінці, митрополит доказує на прикладах з Євангелія, що кінець світу ще не настав, випадок, про який всі говорять, лише збіг обставин. Митрополит доводить, посилаючись на церковного вчителя св. Ієроніма, який трактує свідчення пророка Даниїла, що Антихрист має народитися біля Вавілона в містечку Селіцем. Антихрист, коли прийде, буде виглядати не страшним, а дуже гарним струнким чоловіком.

Що цікаво, в тексті лише раз на самому початку пишеться назва міста як Острог в Польщі, всі наступні згадки вже пишуть Острол, що біля Вавілона. Мабуть, митрополит не зміг зорієнтуватися і подумав, що Остріг, що тоді знаходився в межах польської Речі Посполитої, теж знаходиться біля Єрусалиму, як і біблійний Селіцем, звідки і повинен розпочатися кінець світу.

ЛЕГЕНДА ПРО ТАТАРСЬКОГО СИЛАЧА ШУХАН-ХАНА

Колись в підземеллі Острозького замку знаходилася темниця. І от одного разу привели в темницю одного розбійника. Староста замку наказав закувати цього чоловіка в кайдани та прикувати до стіни. З цим завданням коваль успішно справився, але не встиг він вийти назовні, як полонянин розірвав цепи і, вискочивши на вулицю, втік. Був це найсильніший татарин Шухан-Хан.

П. Юр'єв пише, що в замкових підземеллях і справді колись була тюрма. На підтвердження цьому наводить факти, що коли в 20-х роках ХХ ст. проводили розкопки підземелля, там дійсно знайшли людські кістяки, прикуті до стіни.

МЕЛЬНИКОВА ДОНЬКА

Недалеко від Острога на річці Вілії стояв млин. Перепинена стрімкою греблею річка по дерев'яних стоках, падаючи з великої висоти вниз, крутила величезні колеса, які приводили в рух всі механізми млина. Далеко чувся шум і гуркіт від падаючої води, що нагадувала справжній водоспад. Внизу вода збивалася в густу піну, викидаючи довкола міради бризок, а далі потрапляла в заводь, з якої вже по старому руслу продовжувала свій плин далі. Над стоками були прокладені широкі містки-кладки, по яких люди переходили з одного берега на другий. Це був по-справжньому райський і дуже романтичний куточок.

Саме в цьому млині проживав мельник з красунею-дочкою, яку звали Наталкою. Бог наділив дівчину небаченою поставою й вродою. Це мало тішило її, бо в серці носила сум за втраченим хлопцем, якого безкарно вбили п'яні пани. Перехворівши душею, вона поклялася все своє життя мститися багатіям за його смерть. Згодом її можна було часто зустріти, коли вона в святкові дні прогулювалась вулицями міста, приваблюючи своєю вродою багатих панів, які обіцяли Наталці що завгодно, аби погодилась тільки їх приголубити. Придивляючись до чоловіків, що проходили, вона вибирала такого, який прогулювався сам і пропонувала йому вечірню зустріч біля старого млина. Бідолаха, зачарований Наталчиною вродою, наперед смакуючи любовну пригоду, не міг дочекатися

сімнадцятому столітті козаки напали на Остріг і в бою випадково вбили доньку мельника. Батько прокляв нападників, і козаки вічно повинні пропливати біля місця, де вбили дівчину». ⁵⁴

Ще й сьогодні, хоч і дуже рідко, в околицях того місця, де стояв млин, можна в глуху ніч, якщо вистачить відваги, почувти і крик, і сміх, що нагадують ті далекі від нас часи.

Першу частину легенди записав і видав П.З. Андрухов у своїй книжечці «Волинь в легендах і переказах», ⁵⁵ другу частину — П. Юр'єв. Цікаво, що млин і справді стояв на річці Вілія, на мосту, що веде з Острога на Нове місто. У ньому також знаходилася й папірня ⁵⁶, де виготовляли папір для потреб Острозької друкарні та замкового діловодства.

Чи була насправді у мельника донька, що так жорстоко мстилася багатіям, — невідомо, але те, що народ передавав цю розповідь з уст в уста, і навіть частенько молодь ходила до мосту слухати містичний стогін втоплених багатіїв ⁵⁷ та видивлятися парусник, наштовхує на думку про можливість ймовірності таких подій в історії Острога.

⁵⁴ Пантелеймон Юр'єв говорить, що чув цю легенду від дуже старого діда, який в свою чергу чув її від своєї матері.

⁵⁵ Андрухов П.З. «Волинь в легендах і переказах».- Остріг, 1995 рік.

⁵⁶ Атаманеко В. Описи Острозчини другої половини XVI — першої половини XVII століття.- Т.І.- Редактор Л. Винар — Київ-Острог-Нью-Йорк, 2004.

⁵⁷ Стогін, швидше за все, чувся у шумі падаючої води та скрипінні водяного колеса, яке зацікавлені люди ідентифікували з людським стогоном.

ЛЕГЕНДА ПРО РОЗБІЙНИКА КИШМАКА.

Продовженням попередньої легенди є розповідь про розбійника Кишмака.

Кишмак жив в Острозі і славився як добропорядний купець. На розбій він зазвичай виїжджав за територію міста. Одного разу Кишмак напав на поштову карету і охоронці його поранили. Пораненого розбійника привезли до Острога і тоді всі дізналися, чим він займався. Правда, Кишмак все одно втік з тюрми і продовжував грабувати людей.

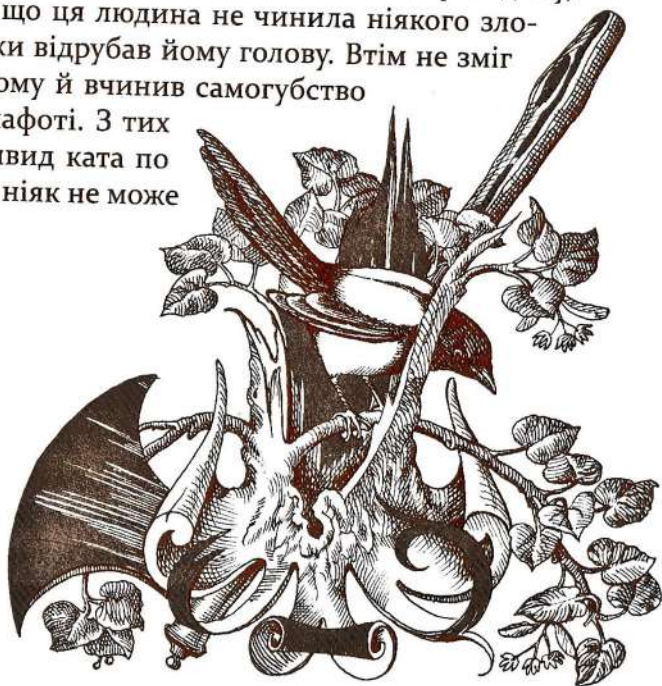
П. Юр'єв пише, що в острозьких судових документах справді розповідається про купця-розбійника Кишмака. Особливо цікавий документ, в якому говориться, що одного разу Кишмак сам один зупинив декілька возів купців і забрав у них весь крам. Потім забране сукно він продав тим самим купцям.

ОСТРОЗЬКИЙ КАТ

Колись на Красній гірці біля Луцької вежі знаходився ешафот, на якому проводила страти міська управа. І от одного разу суддя наказав кату стратити невинну людину, і він, знаючи, що ця людина не чинила ніякого злочину, все ж таки відрубав йому голову. Втім не зміг з цим жити, тому й вчинив самогубство на цьому ж ешафоті. З тих пір ходить привид ката по Красній гірці і ніяк не може заспокоїтися.

СРІБНИЙ ПЛАЧ ДЗВОНА

В острозькій Богоявленській церкві були срібні дзвони. Коли їх відливали, у сплав упала донька майстра, яка мала чудовий голос. З того часу, коли б'ють дзвони, то чути плач. Дзвони ці знищені під час великої острозької пожежі — сповіщає легенда.

За свідченням П. Юр'єва, уцілів лише один дзвін, але і його вивезли з Острога в глиб Росії під час евакуації міста у 1915 році. До Острога його більше не повернули. Дзвін був виготовлений в Острозі. Майстерня стояла неподалік Замкової площі, біля вулиці Удільної, пізніше — Гальшки. У нього дзвонили у дні евакуації міста 1915 року.

В інших варіантах цієї легенди не згадується дочка ливарника, а походження срібного звучання дзвона пояснено особливою віртуозністю майстра, який відлив дзвін за обітницею, коли вимолював собі у Бога прощення за якісь особливо важкі гріхи.

Зі дзвоном пов'язана і легенда про турчанку Фатіму.

Колись в Острозі був, ще за часів Яблоновських, досить великий ботанічний сад. В його оранжереях росли пальми та інші тропічні рослини. Ці оранжереї згоріли під час великої острозької пожежі. Влаштував оранжереї старий Яблоновський для своєї коханої — туркені Фатіми. А вона покохала молодого гайдука і втекла з ним в Угорщину. Яблоновський так розсердився, що вихопивши смолоскип, кинувся в хатину Фатіми і через хвилину дім і оранжерея зайнялись страшним полум'ям. Союзником князя став вітер, який цього вечора, перед зміною погоди, скажено дув і ніс вогонь на спляче місто, в якому стомлені цілоденною працею, міцним сном спали люди, і ніхто нічого не чув. Зайнялись вогнем і будівлі навколо дзвіниці, а там високо під куполом мовчазно дивився на це все тисячопудовий дзвін — велетень, який завжди беріг місто від лиха. Він радісно сповіщав про народження нових громадян, жалібно стогнав за тими, що пішли у вічні мандри, беріг місто від пожеж, від підступних ворогів, які часто намагались під покровом ночі вдертись зненацька в місто і знищити його. Разом зі своїми меншими братами співав людям в дні святкової радості, а також кликав до храмів на поклоніння господу Богу. Але сьогодні він тихо-тихо ридав, бо не в стані був попередити люд про страшне лихо, яке охопило місто в цю страшну ніч. Нікому було видобути з нього голос тривоги. Це міг

зробити тільки дзвонар, але той, затиснувши в руках шнурок від язика дзвону, скрутившись від нічної прохолоди калачиком, спокійно спав. Від вогню почали розколюватись стіни дзвіниці, не витримали ваги велетня підгорілі балки, і він рухнув униз разом з дзвонарем, падаючи з великої висоти, зламав перекриття і гли-

боко занурився під землю. Вслід за ним рухнула й стара дзвіниця.

Втім, той, хто думає, що на цьому закінчилась історія дзвона-велетня, глибоко помиляється. Він і далі продовжує служити місту та його людям. Сьогодні, як і колись, він попереджає людей про небезпеку, про наближення мору, голоду, війни та інших потрясінь. Для цього досить прикласти вухо до

землі на Замковій горі, і, якщо лихо близько, він попередить про це вас могутнім гулом або передзвоном. Старожили кажуть, що останній раз чули його підземельний гул перед війною 1939–1945 років, яка принесла багато горя і страждань.

За свідченням Юр'єва, срібний дзвін впав і розбився під час пожежі у 1648 р. Важив дзвін 244, 5 каменя і у 1680 році був проданий до Києва за 11736 злотих. Посилаючись на Войцицького, Юр'єв вказує, що дзвін був відлитий в Кракові на замовлення кн. Іллі Острозького⁵⁸. Як стверджує П. Юр'єв, туркени Фатіма — історична особа, але більш детальних подробиць про неї розшукати не вдалось.

⁵⁸ ОДІКЗ КН 15907

Зрадниця

На світанку, як тільки відкрились міські ворота, зі Стамбулу виїхало три карети в супроводі кінного загону. В першій з них їхав молодий князь Яблонівський, який нещодавно став дідичем Острозьких маєтностей. Поруч з ним дрімала, загорнувшись в соболину шубу, дівчина надзвичайної вроди. На протилежних сидіннях нагромадилась ціла гора малих і великих згортків і пакунків з гідним королеви, одягом для дівчини, та королевою вона не була. Лише два дні тому князь купив її, обірвану і голодну, на невільничому ринку за пару десятків талерів. Юну супутницю вельможі звали Фатімою, і тепер, коли вона дрімала, він вдивляючись в її обличчя, все більше переконувався, що в його серце вкралась справжня любов, якої він до цього не знав в своєму розгульному житті. З такими думками прибули до Острога. Тут колишню полонянку оточили небаченою розкішшю. Біля неї крутилась ціла армія служниць, готових виконати будь-який каприз, але вона до всього була байдужою. Фатіму мало втішав пишний одяг, розкішні будуари і постійна увага чоловіків, що не зводили з неї очей. Все це не могло заглушити туги за батьківщиною, якою марила дні і ночі.

Князь, закоханий в неї до безтями, нічого їй не жалів і беріг її, як недоторкану і рідкісну квітку. Щоб полегшити її сум за рідним краєм, наказав збудувати для неї казковий бу-

диночок, до якого прибудували оранжерею та зимовий сад, де були висаджені екзотичні рослини, привезені винятково з її батьківщини, разом з ними туди завезли різноголосе птаство, щоб вона насолоджувалась їх співом і вдихала аромат квітів далекої вітчизни.

В оточені Фатіми були добрі і чуйні люди, але для неї вони були чужими, тому що ні вона їх, ні вони її зовсім не розуміли. Єдиним, хто міг викликати усмішку на її обличчі, був гайдук Геза. Це була старша від неї людина, яку князь залучив до поchtу слуг, щоб навчити її верховій їзді. Вона надзвичайно швидко опанувала цю справу і вже через пару місяців, поруч з Гезою, вихром носилась по замських луках і дорогах навколо Острога. Була ще одна вагома причина, що дуже зближала їх обох — те, що вони могли вільно спілкуватись на мові її народу, якою

бездоганно володів Геза. А там, від постійного спілкування, непомітно для них, дружба переросла в палку любов, яку ретельно приховували від людського ока.

Так минуло декілька років, доки князя не покликали справи в далеку дорогу до Варшави. В Остріг він повернувся пізнім вечором, майже через місяць. Доки слуги виносили з карет одяг і різні подарунки, князь кинувся в хатину Фатіми, але її там не було. Не було її і в палацових покоях. На всі його запитання, до кого б він не звертався, запитуючи, де Фатіма, чув однозначну відповідь: «Не знаю, ваша світлість!».

У серце князя закралась тривога перемішана з підозрою. Все з'ясувалось згодом, коли до палацу прибув, щоб привітати князя, управляючий маєтками Ян. Він розповів йому, що Фатіма і Геза давно кохались і тільки чекали слушної нагоди, щоб залишити місто і втікти в Угорщину — батьківщину Гези, що й зробили на другий день після його від'їзду. Про все це стало відомо управляючому від друга Гези, який також зник з міста після їх втечі. В першу хвилину князь розгубився, звістка його ошелешила. До горла підкотився клубок гіркоти й образи, і він заплакав, але вже через мить його охопила страшна лють, в пориві якої почав все рвати, бити, трощити. Вихопивши смолоскип, кинувся в хатину Фатіми, і через хвилину дім і оранжерея зайнялись страшним полум'ям.

Продовженням легенди про штучну пожежу в Острозі є розповідь про якісь нелюдські звуки, які чути біля колишнього парку князя Яблоновського (зараз в палаці Яблоновських розміщується благочиння УПЦ Московського патріархату).

Коли князь Яблоновський підпалив будиночок Фатіми та оранжерею, то разом загорілася і стайня, в якій тримали верблюдів (верблюдів князь привіз, щоб кохана турчанка відчувала себе в Острозі комфортно і не дуже сумувала за батьківщиною). Тільки деяким тваринам вдалося вирватися із вогню, в основному всі згоріли заживо, дико й несамовито ревучи. Відтоді час від часу чути з парку голоси нещасних тварин, що загинули в тій пожежі.

В такому варіанті записав початок легенди про Фатіму П. Андрухов.

П. Юр'єв стверджує, що в Острозі був верблюжий звіринець ще з часів князя Василя-Костянтина Острозького. Звіринець цей згорів разом із прислугою, яка хотіла врятувати тварин.

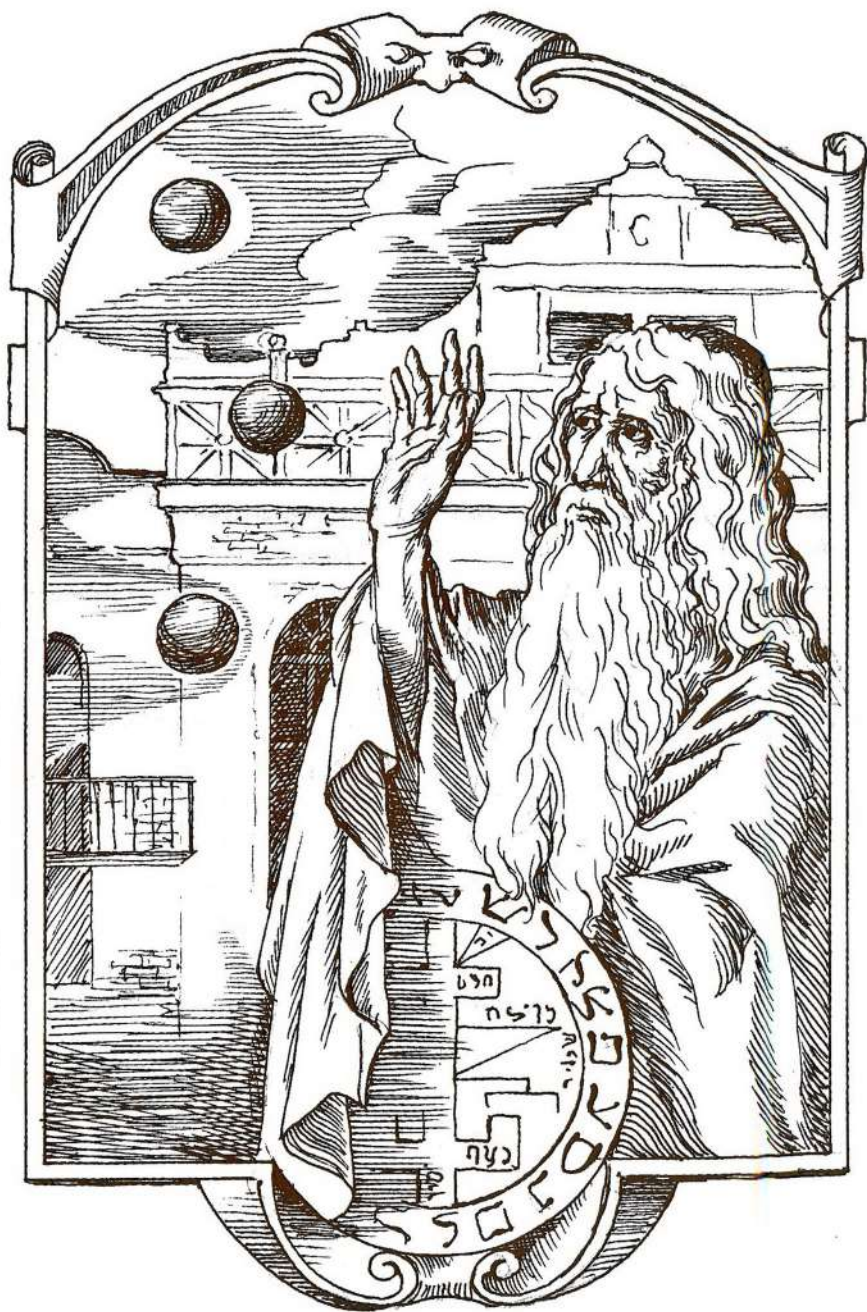

ЗАЧАРОВАНА СИНАГОГА

Острозька синагога заговорена великим магом-рабином Торовичем. Вона не горіла у вогні, не була знищена під час острозької повені в кінці XVII ст. А коли російські війська в 1792 році обстрілювали Остріг, то помилково обстріляли й синагогу, прийнявши її за цитадель. І тоді сталось диво: гарматні ядра, долетівши до синагоги, не торкаючись її стін, зависали в повітрі. В пам'ять про цю подію кілька ядер було вмуровано у стіни синагоги, а кілька підвішено всередині приміщення на спеціальних ланцюгах .

За словами П. Юр'єва, «ланцюги колись були з чистого золота. Про це зазначав служка, що був при синагозі. Але, щоб люди не зазрили, гміна (община) вирішила продати золоті ланцюги, а гроші роздати бідним. Ядра ж повісили на залізних ланцюгах. Думається, що розповідь служки про золоті ланцюги — своєрідна острозька легенда. Про Торовича острозькі легенди розповідають, як про людину, що робила справжні чудеса, в які вірили острожани і не тільки євреї». Ядра із острозької синагоги до нашого часу зберігаються в Державному історико-культурному заповіднику.

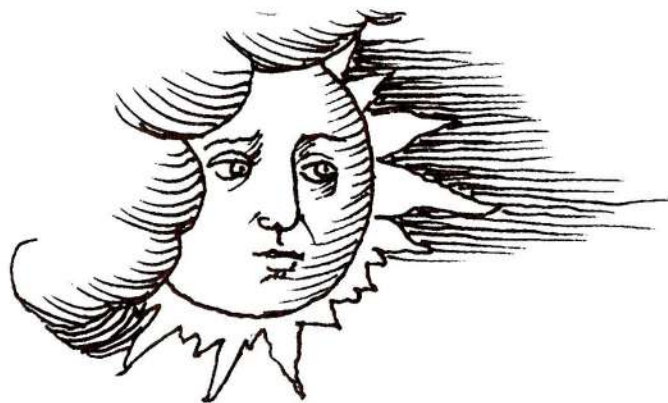

МЕТЕОРИТ БАГАТСТВА

В Острозі побутував переказ, що в кінці минулого століття біля міста впав надзвичайно великий метеорит . Для пошуків його виїжджала експедиція Академії наук, але пошуки вчених залишилися безрезультатними. У зв'язку з цим, серед селян навколишніх сіл побутувало повір'я, що той, хто знайде метеорит, буде все життя багатим і його супроводжуватиме удача.

За твердженням П. Юр'єва, у 1912 році Київська археологічна комісія провела безрезультатні пошуки метеорита.

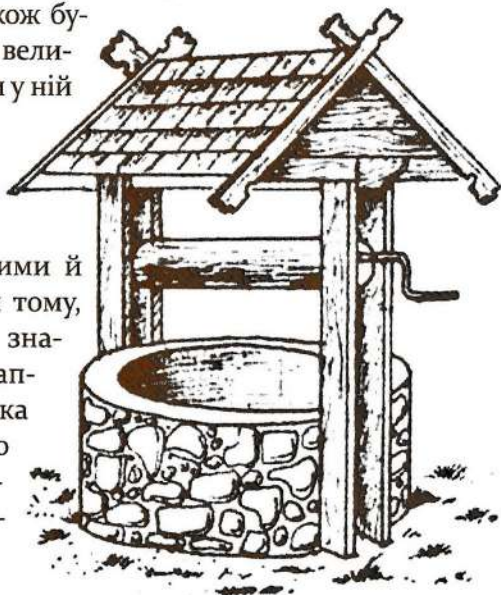

Криниця з цілющою водою

Розповідають, що в Острозі була криниця на Татарській вулиці — недалеко від Татарської Вежі. Вона була дуже глибока, і вода з неї мала надзвичайні властивості. Зокрема, в давнину робила невразливим для ворожих стріл того, хто напився цієї води. Криниця була засипана в кінці минулого століття. До неї скидали каміння й будівельне сміття з фундаментів єзуїтського колегіуму, а також будинків, які згоріли під час великої острозької пожежі. Води у ній на той час не було.

П. Юр'єв висловлює припущення, що «можливо, воду з цієї криниці наділили чарівними й цілющими властивостями тому, що недалеко від криниці знаходилася єдина на той час аптека єзуїтів. Друга острозька аптека — на ринку старого міста — була зачинена після смерті власника — аптекаря Лаузенца.

обіговими та ювілейними монетами, нагородами, грошовими сурогатами. Цікавий показ історії українських грошей ХХ ст. Серед найцікавіших експонатів — добірка паперових грошових одиниць Одеси, Житомира, Кременця, Острога, загальнодержавні гроші та цінні папери періоду національно-визвольних змагань 1917–1921 рр.

Окрасою виставки є повне зібрання сучасних пам'ятних та ювілейних монет незалежної України. Поряд із предметами нумізматики експонуються срібні, карбовані в Острозі, шати до ікон XVII–поч. XX ст.

Костел Успіння Пресвятої Діви Марії

Неподалік від Замкової гори стоїть будівля вишуканих класицистичних форм. Це — парафіяльний Костел Успіння Пресвятої Діви Марії. Він має давню історію.

За легендою, спочатку це була православна церква Пречистої Діви. Її побудували на кошти князя Федора Острозького. Пізніше невелику одностовпну будівлю із заокругленою абсидою перетворили у католицький храм монастиря домініканців.

Згодом до храму прибудували каплицю Діви Марії та каплицю Яна Непомука. Так у плані він набув хрещатого характеру, а згодом — і пірамідальних форм. У 1702 р. поряд звели нову дзвіницю. Будівля неодноразово потерпала від пожеж. Сьогодні головний вхід підкреслений чотириколонним портиком тосканського ордеру. Східна напівкругла стіна — найдавніша частина будівлі — зміцнена контрфорсами.

Привид Острозької гімназії

Прибиральниці і сторожі Острозької гімназії стверджують, що по школі щоночі в певні місяці (січень та червень) ходить привид простоволосої дівчини в білому платті. Це привид колишньої гімназистки, яка кохала свого однокласника, але той не дуже цим переймався. Через деякий час родина хлопця виїхала до Криму, і там він знайшов собі іншу. Серце дівчини не витримало, і вона в червні покінчила життя самогубством. З тих пір і ходить дівчина-мара коридорами Острозької гімназії в надії зустріти загублене кохання.

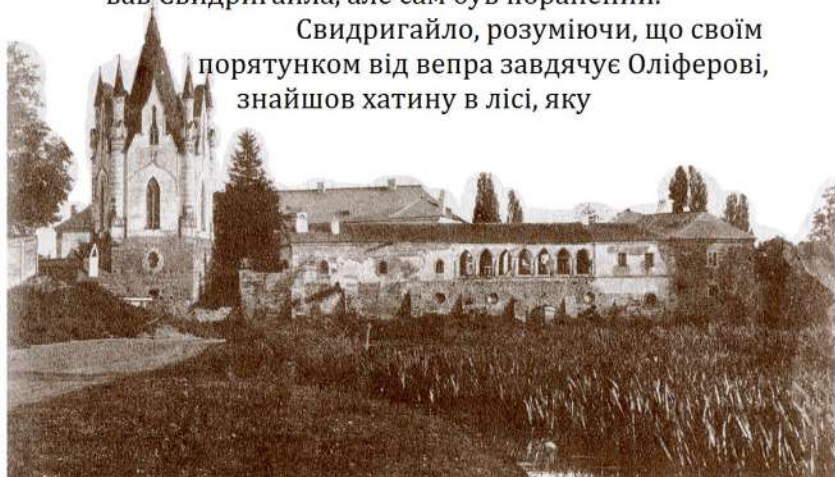

ЛЕГЕНДА ПРО ЗАСНУВАННЯ СЕЛА НОВОЖАЛИН

Великий князь Свидригайло любив полювати на волинських землях. Зазвичай, у свої подорожі князь брав з собою вірного слугу і зброєносця Оліфера. Цього разу їхній шлях проліг у саму глушину на півдні Волині — там водилося дуже багато дичини. Як стверджували мандрівники, в лісах, що поблизу Острога, водиться стільки звірини, що куди не вистріли, то попадеш у здобич.

Під час полювання слуги помітили вепра. Проте кабан несподівано замість того, аби втікати, почав атакувати князя. Оліфер заступився та врятував Свидригайла, але сам був поранений.

Свидригайло, розуміючи, що своїм порятунком від вепра завдячує Оліферові, знайшов хатину в лісі, яку

бачили по дорозі до місця ловів і звелів слугам віднесли збронося до тієї хатини.

Біля хати поралася молода красива дівчина на ім'я Світослава.

Князь звернувся до дівчини:

«Світославо, пташко... Біда спіткала нас на полюванні. Вепр дикий тяжко поранив Оліфера — мого вірного слугу. Рана глибока, а дорога додому лежить неблизька. Доглянь його, а як вилікуєш — віддячу тобі такими дарами, яких сама забажаєш, бо він як брат мені рідний». Світослава погодилася виконати його волю.

Попрощався князь Свидригайло зі своїм слугою та й повернув додому. А дівчина взялась Оліферові поранення гоїти. Пройшло чимало часу, багато ночей провела вона біля ложа хворого, та все ж одужав юнак. Став допомагати дівчині по господарству — так вони близькими один одному стали. І коли князь знову приїхав провідати друга, то побачив його живим, здоровим та закоханим.

В нагороду за службу князь подарував їм землі ці глухі, які нарід тутешній Глухнями називав. Побудував тут невеликий мисливський замок. Оліфер його доглядав і приймав Свидригайла, коли той приїжджав на лови. Оліферу князь надав також нове ймення — Глуський.

Відтоді рід Глуських ще сто років володів Глухнями, поки не перейшло село до родичів по кужелю Єло-Малинським і стало називатися Новим Малином.

ЧАША З
НОВОМАЛИНСЬКОГО ЗАМКУ

За легендою, в Новомалинському замку ще на початку ХХ ст. зберігалася чаша, з якої причащався Святий кн. Володимир. Вона належала князям Четвертинським — родичам Сосновських. Ці дві родини розділили чашу на дві частини. Сосновські отримали ковпак і зовнішню оболонку чаші, а її нижню частину — Четвертинські. Чашу було зроблено із золота та срібла, обсіпаного гранатами розміром з горошину та перлинами.

ЛЕГЕНДА ПРО СТВОРЕННЯ СІЛ МИЛЯТИН ТА КУРГАНИ

За давньою легендою, на місці села спочатку був побудований тин (пліт), який служив кордоном між двома володіннями довжиною в цілу милю. Поступово біля плоту почали селитися люди, і від цього поселення стало називатися Миялятин.

Інший переказ твердить, що назва села пішла від того, що знатний острозький шляхтич мав двох синів, котрі з дитинства жили в злагоді, приносили радість батькам. Коли хлопці досягли парубоцького віку, то стали амбітними та сварливими, часто їхні сварки закінчувалися бійками. Дійшло до того, що старший Курган сильно побив молодшого Миялягу. Ось тоді батько вирішив цьому покласти край. Наказав слугам розвести сварливих братів по різних місцях за межами міста Острога і там, де вони осіли, з'явилися села, названі їхніми іменами Миялятин і Кургани.

ЛЕГЕНДА ПРО ДЖЕРЕЛО КРИНКА, ЩО ЗНАХОДИТЬСЯ В СЕЛІ МИЛЯТИН

Колись татари напали на село Милятин, селяни стали шукати захисту у місцевій церкві, що стояла на околиці села. Народу зібралося в невеличкій дерев'яній споруді настільки багато, що церква не витримала і провалилася під землю. На тому місці стало бити джерело, яке місцеві жителі назвали Кринкою.

ЛЕГЕНДИ СЕЛА МОЩАНИЦІ

За фрагментами оповідей, що побутують в краї, село отримало свою назву від слова “моститися” (селитись або сідати відпочити), бо саме тут у часи татарського лихоліття знаходили надійне сховище поселенці-втікачі.

Багато пам'ятних місць в селі пов'язано з козацькими звичаями. В околицях Мощаниці знаходяться численні поховання козаків, але серед усіх похованих легенда донесла нам ім'я лише одного — непереможного козака Галая. Кам'яний хрест на його могилі знаходиться до нашого часу.

Пам'ятним місцем в селі є так звана Королева долина. За народними переказами, тут відбувся бій козацького війська на чолі з Северином Наливайком та польської шляхти, яку очолював сам король. Козаки, які загинули в бою, були поховані в кургані біля сільського озера. Цей курган названий Високою могилою. Саме ж озеро, за легендою, утворилось на місці заглибини, утвореної козацькими побратимами, котрі набирали шапками звідси землю для могильного насипу.

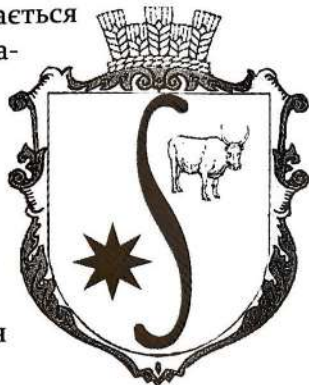
В Мощаниці, обабіч берегів річки Грабівця, простежуються сліди давнього фортечного укріплення, урочище носить назву Козацькі вали.

ЛЕГЕНДИ СІЛ ТЕРЕМНЕ, ВІЛІЯ ТА РУДКА.

Колись в селі, яке зараз називається Теремне, була тюрма, там важко працювали каторжники. На роботу їх водили в урочище, де добували руду. Після того, як ув'язнених випускали, вони селилися у гарному місці, яке назвали Вільне або Вілія. Так, із Тюремного стало село Теремне, із Вільного — Вілія, а урочище, де добували руду, стало називатися Рудкою.

Старожили села Вілія розповідають ще одну легенду, що в роки, коли велися війни з татарами, після бою в селі залишився лише один віл, тому село називається Вілія. Віл — символ терпіння, важкої праці й навіть жертовної працездатності. Символізує працювиту і дбайливу людину, котра знає і діє за принципом: терпіння і праця здолають усе і приведуть до успіху та добробуту. Віл не тільки працювитий, але й мирний. Він благословенний Богом, бо стояв голодним, але не взяв ні стеблини з ясел, де лежав маленький Ісус, навпаки, ще зігрівав Божественне немовля своїм диханням.

ЛЕГЕНДА ПРО ЗАСНУВАННЯ БУХАРІВА

Якщо говорити про походження слова «бухарів», то можна його розкласти на два: «бух» та «рів». Перше «бух» вживається у значенні «бúхати», тобто битися або падати «бухнувся на землю або в рів». За легендою, на місці, де зараз розташоване село, знаходився великий рів. Біля нього відбувся великий бій, який і дав назву селу.

ЛЕГЕНДА ПРО ЗАСНУВАННЯ КНИЗЕН ОСТРОЗЬКИЙ СИЛ РОЗВАЖ, БРОДІВ, ХОРІВ, ОЖЕНИН

Якось князь Острозький, виїжджаючи на полювання в напрямку сучасного села Оженин, по дорозі зупинився в місці, де проживали дуже гостинні люди, які не лише погодували гостей, а й розважили танцями і співом. Відтоді це село стало називатися Розваж.

Далі, полюючи, дружині князя довелось підніматися вгору, тому це місце отримало назву Горів (Хорів). Існує ще одна версія походження назви села Хорів. Вона говорить, що князь під час подорожі захворів, і тому село було названо Хворів. Згодом назва перетрансформувалася в Хорів.

В іншому місці мисливцям довелось декілька разів переходити річку Горинь вброд, і те місце, де князь переправлявся, було назване Бродів.

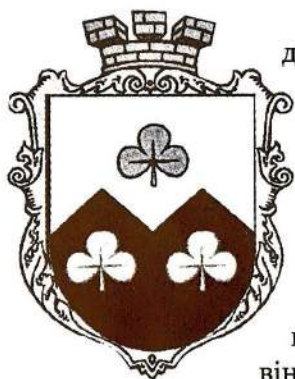
Перейшовши ще раз річку, князь наблизився до села, де жило багато гарних дівчат. Коли княжі дружинники побачили стільки наречених, вирішили на них оженитися і залишитися в селі. З тих пір село стало називатися Оженин.

Інша версія назви села Оженин походить від того, що навколо поселення росло багато ожини.

ЛЕГЕНДА ПРО РІЧКУ РЕВУХУ В С. ХОРІВ

Було собі два брата: один бідний, а другий багатий. Той, що багатший, змилювався над бідним, що не має, чим годувати дітей, і дав йому півмішка борошна з умовою, що той йому в неділю виоре город. Бідний брат не хотів орати, адже сьомий день неділя належить Богу. Але багач каже: «Якщо не хочеш, то віддавай мені борошно назад». Шкода батькові стало дітей, і він погодився.

У неділю вранці бідний брат взяв волів і поїхав у поле орати. Надворі стояла спека, воли ревли і хотіли пити. Чоловік погнав їх до маленької річки. Коли вони ступили у воду, то все навкруги потемніло. Почалася гроза, в річці піднялась вода, воли почали грузнути і потопились. З тих пір, коли підійти до річки у вечірній час, то чути, як ревуть та стогнуть воли. Тому і назву річка отримала — Ревуха.

В лісі, що тягнеться від Острога в сторону Кривина завжди було неспокійно. Князь Острозький виселяв вельми буйних людей за межі міста і навіть за річку Горинь. Там буйні люди організовувалися у розбійничі ватаги і нападали на проїжджих купців. Село за Горинню до цього часу носить назву Вельбівно (Вельбойно). Одного разу грабіжники напали на валку розбійників, які переодягнулися в купців. У цій битві загинули розбійники як з однієї, так і з другої сторони. З того часу стоїть над дорогою невеликий курган, який називається Розбишаєм, а селяни, які проїжджають цією дорогою, називають це місце розбійницьким логовом.

ЛЕГЕНДА ПОХОДЖЕННЯ СІЛ ГРЕМ'ЯЧЕ ТА ГРОЗІВ

Колись цариця Катерина Друга, проїжджаючи через село, дорога в якому була вистелена бруківкою, зауважила, що це село якесь «грем'яче». З тих пір це висловлювання закріпилося за назвою села. Далі шлях проліг через село, в якому її застала гроза, і тому це поселення стали називати Грозів.

Інша версія походження назви сіл говорить, що колись село ще в дохристиянські часи не мало назви. Це розгнівило бога Перуна. Серед білого сонячного дня раптом все навкруги вкрилося чорними хмарами, вдарив грім і пішов дощ. Гроловиця була такої сили, що земля розкололася навпіл, все гуло, і здавалося, що стихії не буде кінця. Як раптово почалась гроза, так раптово вона і припинилася. Все навкруги заясніло яскравим сонячним промінням. Люди, які пережили цей страшний напад стихії, з подивом побачили раптові зміни рельєфу. На пологій рівнині з'явилися пагорби. Хатки селян розкидало одна від однієї на декілька миль. Коли зійшлися односельчани, то вирішили, що це було Перунове знамення, і вирішили назвати ту частину села, з якої почалась гроловиця Грем'яче, а ту, на яку прийшовся найбільший розгул стихії, — Грозів.

ЛЕГЕНДИ СЕЛА ВЕРХІВ

Колись давно на високій горі в селі Верхів стояв великий замок. З трьох сторін вона була обнесена великим ровом, і лише з однієї сторони можна було потрапити до замку. Тут проживала родина з дуже вродливою донькою. Звістка про надзвичайно гарну дівчину дійшла до татар, які захотіли забрати красуню в рабство. Вороги оточили замок з усіх сторін, і господарям уже не було змоги врятуватися. Тоді дівчина в молитвах звернулася до Бога, щоб не дозволив їй потрапити в неволю. Якщо ж не вдасться врятуватися, то тоді красуня попросила Бога, нехай краще замок увійде в землю. І сталося диво: земля розступилася, і замок провалився, поховавши разом із собою молоду дівчину.

СУЧАСНІ ЛЕГЕНДИ ОСТРОЗЬКОГО ЗАМКУ

Вечоріло. Острозький археолог затримався в замку шифруючи черепки. Задумався про Гальшку Острозьку і тут, зненацька, почув кроки, які долунали із підземелля. Знаючи про те, що всі входи в замок закриті, звичайно, перша думка була про привида. Коли кроки дійшли до верху, двері самі собою відчинилися, і археолог гостро відчув приемний запах старовинних парфумів. Можливо, то сама княжна хотіла вийти до нього, але він злякався і вирішив втікати. Як тільки ця думка проскочила в його голові, в сусідній залі почувся різкий звук, що нагадував собою падіння старовинної книги.

Кажуть, як тільки злякаєшся привида, так він тебе і покине. Хто не шукає зустрічі з ними, того вони ніколи не зачіпають. Після цього випадку працівники музею розповсюдили легенду, що якщо говорити у замку погані речі про рід Острозьких, у сусідній залі падає книга як німе нагадування того, що, мовляв, ви тут всі лише відвідувачі.

В принципі, можна пояснити майже все, що сталося з археологом. За цілий день екскурсії в замку потроху вминають дерев'яні сідці. Увечері, коли стає прохолодніше, сідці стають на місце, при цьому риплять, а двері відкрив протяг. Запах парфумів міг виникнути під психологічним впливом. Проте археологу здавалося, що сходи скрипіли ритмічно, і звук припинився, коли двері відчинилися.

Також в замку часто відмовляє працювати фото- та відео- апаратура. Проводячи одного разу святкування Покрови, ми розставили на столах пригощення глядачам. На столах стояло, крім гарячого чаю, ще й декілька пляшок зі спиртним. Коли я почав фотографувати, то як виявилось вже на фото, над пляшками та склянками зі спиртним проглядається зелений пар, що трішки нагадує змія (недаремно в народі боротьба з алкоголізмом називається боротьбою із зеленим змієм). Над посудом із гарячим чаєм пару не було.

Проводячи нічну екскурсію по замку, яка була основана лише на острозьких легендах, я часто згадував привид Гальшки. Коли екскурсія дійшла до верхнього поверху, я почав розповідати про вінчання Гальшки та Сангушка. Фотограф посилено в цей час працювала, і я бачив, що в неї щось явно не ладилося. Вже після екскурсії, коли ми подивилися фотографії, то побачили, що мені допомагав проводити екскурсію привид. На всіх фото біля акторки, що грала роль Гальшки, було видно білий силует (стовп).

Білі стовпи на фото із музею доволі часто явище. Так група дівчат, які прийшли на екскурсію, вийшовши на верхній поверх, почали викликати дух Гальшки, проте нічого не сталося. Тому вони вирішили просто сфотографуватися на пам'ять. Коли плівка вже була проявлена, всі побачили, що серед дівчат на фото стоїть білий світловий стовп.

СУЧАСНА ЛЕГЕНДА, ПОВ'ЯЗАНА З ГАЛЬШКОЮ У ЛЬВОВІ

Особа з біографією Гальшки просто приречена на загробне існування. Так і сталося: за честь гостити в своїх стінах «чорну княжну» сперечаються відразу кілька замків, в тому числі й ті, де вона за життя зовсім не була. Однак у львівському Домініканському монастирі, де відбувся один з найголосніших епізодів цієї історії, Гальшка водить екскурсії. У Львові на привидах заробляють: численні туристи знають, що привиди, які з завиванням і стогоном з'являються під час екскурсій різними підземеллями — лише актори-аматори, однак справно лякаються. Одного разу за роль Гальшки взялася співробітниця Музею історії релігії. Найменшого бажання видавати себе за привида у неї не було, передбачалося, що це буде лише такий спосіб зацікавити слухачів. І все-таки швидко виявилось, що особистість легендарної князівни спроможна впливати на психіку виконавиці ролі: «З кожним місяцем, я відчуваю, як мені все більше і більше бракує бути Гальшкою. Хочеться кожний вечір іще, ще й ще. А чому сьогодні немає, а чому сьогодні я не можу розповісти, не можу стати нею».

Не витримавши такого напруження, співробітниця залишила роботу і виїхала зі Львова.

ЛЕГЕНДА ПРО ШАБЛЮ ЙОСИПА НОВИЦЬКОГО

Борис Григорович Возницький — герой України, директор Львівської картинної галереї, часто розповідав мені, що, будучи ще підлітком, частенько навідувався до Острога. Він любив відвідувати острозькі музеї, що й надихнуло його в подальшому стати музейником, і, звичайно, познайомився тут із директором музею Йосипом Владиславовичем Новицьким. Йосип Владиславович для його покоління став вже справжньою легендою. Борису Григоровичу розповідали історію про те, як Новицький, їдучи на засідання директорів музеїв, частенько приїжджав з трофеями до Острога. Одного разу, відвідуючи якийсь черговий музей, Йосип Владиславович практично викрав шаблю сімнадцятого століття і, привізши до Острога, поклав її в експозицію краєзнавчого музею. Потім Новицький запросив свого учня Дмитра Мануїльського, який на той час вже став Міністром закордонних справ УРСР до Острога. Але разом до відвідин музею запросив і директора музею, в якого Новицький «позичив» шаблю. Під час екскурсії по замку Йосип Владиславович підвів гостей до вітрини з шаблею і подякував колезі-директору за подарований гарний експонат. Ошелешеному гостю нічого не залишалося, як підтвердити факт подарунку.

Цю історію мені, крім Возницького, розповідав і Петро Зотович Андрухов. Наскільки вона правдива мені важко судити, але така легенда побутує в Острозі й до нашого часу.

ПРИВИДИ ПІДЗЕМЕЛЛ ОСТРОЗЬКОЇ АКАДЕМІЇ

Чи не хотіли б ви відчутти дещо дивне, прогулюючись після роботи увечері старовинними коридорами Острозької академії. Можливо, раптово покращиться самопочуття, зникнуть головні болі та втома? Щоб перевірити це, вам необхідно зайти в підземелля Острозької академії.

Одна із легенд розповідає про привид княгині Сосновської, прах якої знаходився у криптах під академією. У спогадах Миколи Костомарова згадується випадок, коли у 1844 році російські солдати, які перебували на той час в Острозі, на його очах відкрили цинкову труну із рештками княгині. Але у домовині Сосновська лежала, як жива, оскільки завдяки постійній температурі, вологості та досконалій системі вентиляції тіла померлих у герметично закритих трунах не стлівали, а зберігалися. Після контакту з повітрям тіло розсипалось моментально, а солдати, витрусивши залишки кісток, позабирали із гробу дороге парчове вбрання та коштовні прикраси.

Ось як пише про це сам Микола Костомаров: «...я спускався в погріб, що служив колись усипальницею. Солдат, який зайшов туди раніше мене, відбивав одну могилу, замуровану в стіні; по напису було видно, що тут була похована пані Сосновська, яка померла в 1633 році. Солдат відбив дошку і витягнув труну, яка відкривалася з однієї сторони, як скриня:

переді мною лежала особа середніх років у цупкому шовковому платті вишневого кольору; не минуло й трьох хвилин, як образ її змінився, розсипався прахом, залишився один скелет. Шовкове плаття здивувало мене надзвичайною цупкістю тканини: вона була по товщині схожа на драп».

За легендою, дух княгині Сосновської був потривожений, тому досі не може знайти спокій, блукаючи підземеллями академії. Але привид не є злим, оскільки випромінює хорошу енергетику і допомагає людям. Про це часто говорять гості академії, які після відвідин крипт відзначають суттєве покращення настрою та загального самопочуття.

Ще одна легенда зустрічається у рукописах історика Пантелеймона Юр'єва про привида, який блукає коридорами академії, але про неї уже теперішнє покоління студентів призабуло. Після захоплення Острога Польщею у 20-х роках ХХ ст. була закрита Братська школа графині Блудової (це теперішнє приміщення Острозької академії) і засновано Вчительську препаранду — початкові вчительські курси. Колишнього директора школи Ф. П. Кутневича теж було звільнено із посади. Але підстаркуватий, низький зростом дідусь не міг змиритися із такими змінами і частково навіть втратив здоровий глузд. Учні вчительської препаранди часто бачили його, блукаючого коридорами у своєму старенькому сюртуку. Всі знали, що старенький намагається проникнути до своєї колишньої учительської (зараз аудиторії №22,23). Кажуть, що навіть після смерті Кутневича, у школі помічали його кроки коридорами і тінь у старому сюртуку.

Якщо вам і досі не віриться у все вище написане, то згадайте хоча б історію про студента, який, почувши легенду про успішне складання сесії за умови ночівлі у підземеллях, заховався там ще вдень. А зранку працівники академії поба-

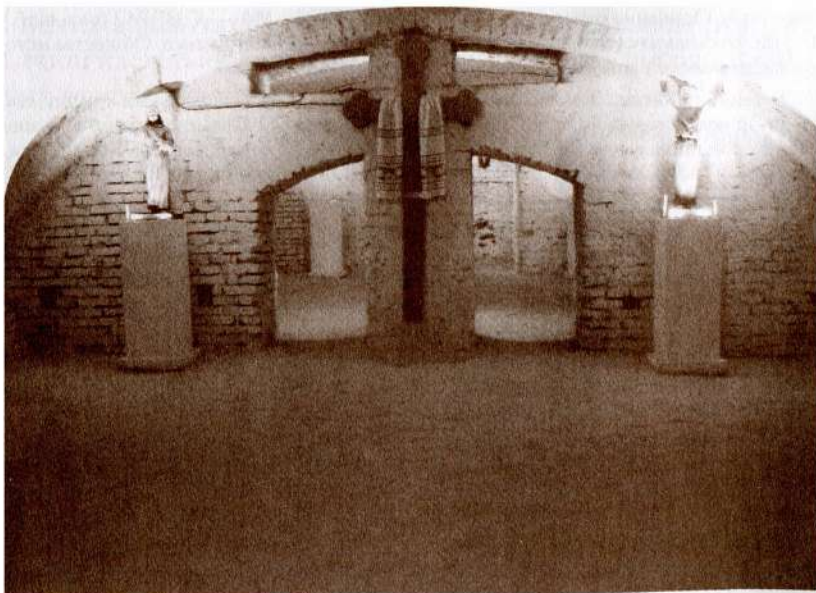

чили лише вибиті із середини двері. Досі не відомо чи від холоду, чи то від страху «сміливий» студент утік таким чином із крипт. Хтозна, може, час проведений там і допоміг бідоласі скласти сесію.

Ось які дивовижні речі трапляються поруч із нами. Куди там екстрасенсам із телепередач — у нас в Острозі власні паранормальні явища на кожному кроці.

Хоча легенди все ж назавжди і залишаються легендами, їх пам'ятають, розповідають, додають нові деталі. А ось чи вірити у них — це особиста справа кожного.

Ріслятова

Завдяки зусиллям ентузіастів різних поколінь до нас повернулось чимало острозьких легенд, та, на жаль, не всі.

Перші інформативні праці, в яких з'явилися легенди Острога були видані у Києві й Москві в середині XIX ст. — це розвідки В. Домбровського та А.(Я.)Перлштейна про острозькі старожитності⁵⁹.

До найбільш відомих збирачів волинських легенд відносяться — С. Пекалід, К. Несецький⁶⁰, С. Кардашевич⁶¹, Ю. Крашевський⁶², Іг. Головинський, Др. Ролле⁶³, Я. Перлштейн⁶⁴, П. Куліш, М. Костомаров, Ю. Карвицький, М. Теодорович, П. Юр'єв, Й. Новицький, П. Андрухов, Я. Пура.

⁵⁹ Домбровский В. Острожская старина // Киевлянин. -1840.- Кн.1.- С.81-99; Перлштейн А. Описание города Острога // ЧОИДР.- 1847.- №4. — С.137-142 (окр. відб.); Его же. Несколько слов о князстве Острожском // Временник имп. Общества истории и древностей российских. -1852.- Кн.14.- С.33-48.

⁶⁰ Несецький Каспер (рік народження невідомий — 1744) — польський історик, єзуїт, автор чотиритомної праці з генеалогії та сфрагістики Польщі, виданої у Львові: Т.1: «Корона польська» (1728); Т.2—4: «Герби і фамілії лицарські як в Короні, так і у великому князівстві Литовському» (1738,1740,1743). Ks. Kasper Niesiecki Herby i familie rycerskie tak w Koronie jako w W.X.L. — Lwów, 1728.

⁶¹ Кардашевич Станіслав (Kardaszewicz Stanislaw) (* 8.05.1826, м. Білгородка — † 6.10.1887, м. Острог) Дослідник історії м. Острога. Походив із волинської шляхти. У 1844 р. вступив на службу в повітовий суд в Острозі секретарем. Перебував на цій посаді до 1869 року. Був секретарем останнього маршалка Острозького повіту Ксаверія Йотки.

⁶² Юзеф Ігнацій Крашевський (пол. Józef Ignacy Kraszewski, лит. Juozapas Ignotas Krashevskis, 28 липня 1812, Варшава — 19 березня 1887), польський письменник, публіцист, видавець, історик, філософ, видатний польський та український громадський і політичний діяч. Kraszewski J. — I. Wspomnienia Wolynia, Polesia i Litwy. — T.2. — Wilno, 1840

⁶³ Ролле Антоній-Йосиф (псевд. Dr. Antoni J.; 1830—1894), польсько-український історик-письменник, за фахом лікар-психіатр, зі спольщеного французького роду на Поділлі, вихованець Київського університету, член-кореспондент Краківської академії наук.

⁶⁴ Перлштейн Яким — один із перших істориків і археографів м. Острога, краєзнавець, вчитель Острозького дворянського училища, у 50-х рр. XIX — редактор «Волинских губернских ведомостей»

Активним збирачем легенд був колишній випускник Острозької чоловічої гімназії, пізніше — громадянин Польщі — Пантелеймон Васильович Юр'єв. Він записав 48 легенд. Його коментарі до легенд є коротким історичним оглядом острозького минулого. П. Юр'єв, буваючи в Острозі, спеціально цікавився й записував легенди та перекази з уст острожан. Як видно із записів, Юр'єв не тільки збирав легенди, але й переосмислював їх та писав свої коментарі. Висновки Пантелеймона Васильовича — цінне джерело для дослідження острозької старовини.

Зі слів самого автора, острозькі легенди використовувались ним, як зразок своєрідної народної творчості, частково, як історичний матеріал, що характеризує окремих героїв або ж якісь моменти чи події острозької давнини. На жаль, легенди Юр'єва не були видані і зберігаються в двох рукописних варіантах в острозькому музеї⁶⁵. Читаючи рукопис, бачиш наскільки легенди відрізняються одна від одної у різних версіях рукопису.

Окремо займався дослідженнями острозьких переказів Йосип Владиславович Новицький — колишній директор музею. Він навіть опублікував свої доробки у варшавському віснику «Воскресное чтение».⁶⁶

Естафету від попередніх дослідників перейняв Петро Зотович Андрухов, який опублікував легенди у книзі «Волинь в легендах і переказах»,⁶⁷ де записані не тільки події які стосуються Острога чи князів Острозьких, а й всієї Волині. Тому, легенди, що не стосуються Острога чи князів, у нашому виданні не використовувалися.

⁶⁵ Юр'єв П. Острожская старина. Ч.1. Варшава, 1941 // ОДІКЗ. Фонди.

⁶⁶ И.Н. (Й.В. Новицький). Острожские легенды (К 400-летнему юбилею кн. К.И. Острожского) // Воскресное чтение (Варшава).

⁶⁷ Волинь в легендах і переказах / Упор. П. Андрухов. Остріг, 1995.

У книзі «Історія Острога в пам'ятках архітектури та легендах» використані не лише історії, що мають «народне» походження, але й ті розповіді, які стали відомі, завдяки публікаціям в літературі як сучасників князів Острозьких, так і сучасних дослідників. У книзі також використані легенди із досліджень В. Ульяновського, Н. Яковенко, П. Кралюка, П. Ричкова, В. Луця, Т. Вихованця та інших.

Історіописання Миколи Бендюка

Історія, точніше історіописання, – річ примхлива. Міняються часи – міняється й писана історія. Адже вона – не просто наука, яка базується виключно на точних фактах. Вона ще й – світобачення, пам'ять, самоствердження. А це речі доволі суб'єктивні.

Сучасне історіописання, за великим рахунком, нагадує белетристику. Історик «вишукує» сюжет для своєї оповіді, вибудовує певну логіку викладу зі своєю зав'язкою, кульмінацією й завершенням. Звісно, при цьому він намагається не відступати від задокументалізованих фактів. Але ж одні факти можна поставити на передній план, інші на задній, а деякі взагалі «забути», приховати. Та й чи задокументалізовані факти обов'язково говорять правду? І що таке історична правда?

Історик ніби знає, як було «насправді» в минулому. Але... Навіть учасники історичних подій мають свої, часто відмінні точки зору на один і той же факт. А що вже говорити про історика, який віддалений від подій на десятки, сотні, а то й тисячі років.

Насправді, минуле, реальна пам'ять про нього – це набір артефактів. До них належать архітектурні споруди, твори мистецтва, що пережили віки, писемні твори, зрештою, фольклор, легенди. Комбінуючи ці артефакти, ми й творимо свою картину історії.

Книга М. Бендюка про Острог – це не та писана історія, до якої ми звикли. Це якраз є певний набір артефактів, з якими самі ми повинні вирішити, що робити – сприйма-

ти, відсторонити чи просто забути. Ці артефакти можна поділити на дві групи – опис реально існуючих архітектурних споруд, які збереглися в Острозі, а також різні легенди, що так чи інакше пов'язані з Острогом. Якщо з архітектурними пам'ятками, здавалося, все зрозуміло, то з легендами справа складніша. Часто ці легенди відриваються від реальної історичної основи, у них предостатньо фантазії. Але, незважаючи на ті чи інші історичні неточності в легендах, вони є ніби відображенням фрагментів світогляду людей, які жили до нас. І часом це відображення має не меншу цінність, ніж задокументований історичний факт.

Однак, думаю, для багатьох ці легенди стануть просто приємним читивом. І це теж уже немало...

***Петро Кралюк,**
доктор філософії,
заслужений діяч науки і техніки України,
професор Національного університету
«Острозька академія»,
член Національної спілки письменників
України.*

Слово про автора

Микола Бендюк – яскраве явище в сучасному житті. Його зацікавлення простягаються масштабно й надзвичайно широко. Він збирає усе гарне, що створено людиною, а насамперед те, що зберігає в собі слід талановитої руки. Тому з пошаною оглядає давні ікони, у яких відбивається народний

образ краси, духовна глибина й високе поняття людяності й честі. Ці цінності століттями виховувалися у наших людях. Не зважаючи на нелегке життя, на віковічні приниження й зневагу, народ у своїх творах демонстрував закладені програмні настанови, якими живе і житиме ще тривалий час. У цих настановах вся наша природа, характер, житейська мудрість.

Не поспішаючи, Микола тримає в руках кожен деталь, роздумуючи й дивуючись їх практичності й змістовній безпосередності. Тому збирає мистецькі предмети, виростаючи в колекціонера нового типу. Він знає, що буває й так, що зібрані експонати розкриваються поступово і у вибраний ними час. Але для такого колекціонування необхідна чимала освіта, постійна начитаність й інтелігентність, що Микола набуває в процесі життя. Він постійно вчиться, цікавиться літературою, усім тим, що розкриває невидимі горизонти, нові параметри знань, необхідні для повнішого розуміння минулого, та найголовніше сьогодення. І не даремно він займається реставрацією, що спонукає до тривалих досліджень і до вивчення

наукової літератури. Бо ж література розширює діапазон роздумів та сприяє творчості. Сучасна людина мусить бути всебічно обізнаною. Погляньте на книгозбірню Миколи, він не відстає від нових видань, це образ нової інтелігентної людини, яка здає собі справу, що вона працює серед невгамовної молоді, жадібною до науки. І ще є одна виняткова риса у цієї людини – де вона працює – мусить постати наукове і музейне оточення. Музейництво – це не примха, а необхідна атмосфера сьогодення, бо це слід власних зацікавлень, це і глибокий знак патріотизму, і що найважливіше, - це велика повага до національних надбань і виховання наступного покоління. Такі настанови потрібно знати і, не лінуючись, постійно виконувати.

Життя наше напружене і багатогранне, оминати його параметри злочинно. Тому після довгих роздумувань Микола згодився на працю в Острозькій Академії. А там потрібно бути всебічно підготовленим. В академії розкрився його хист не лише реставратора, а що найважливіше — духовно підготовленого наставника для молоді.

У Миколи давня мрія бачити якомога більше виставок, бути присутнім на цікавих лекціях, зустрічатися з новою літературою, спілкуватися з талановитими людьми – так твориться тип нової людини, бо сповнена новими ідеями, свіжими тлумаченнями мистецтва, процесів життя, — це те, що потрібно академії. Наше молоде студентство бажає бачити і слухати саме таких наставників.

Завдяки багаторічній праці як з літературними першоджерелами, так і з усною народною творчістю Миколі вдалося віднайти обширний матеріал і підготувати його до публікації. Зібрані історичні факти, легенди, оповіді, які увійшли до нової книги про Остріг, розкривають повніше минуле, а головне

дії, спосіб життя давніх острожан, що неминуче поповнить знання сьгоднішньої молоді, а також викличе бажання до знань і вдячність за чудовий матеріал з минулого.

Володимир Овсійчук

член-кореспондент Академії мистецтв України,
заслужений діяч мистецтв України;
доктор мистецтвознавства, професор;
завідувач відділу мистецтвознавства Інститу-
ту народознавства НАН України;
лауреат Державної премії України імені Т. Шев-
ченка та академічної премії імені І. Франка;
почесний академік Острозької академії.

Дієко хто і молодих мистецтв
знає, в так захоплювал, як Мико-
ла. Дав і знає док — був докто-
ром, бо він цього гідні.

Володимир Овсійчук
1983, 11. XI. 07

Біографія автора

Бендюк Микола Миколайович – художник-реставратор, мистецтвознавець, краєзнавець, історик, колекціонер. Народився 7 березня 1967 року в с.Оженин Острозького району Рівненської області, громадянин України, за національністю українець.

У 1974 – 1984 рр. навчався в Острозькій СШ №3.

У 1984 – 1985 рр. – студент Славутського СПТУ № 23.

1985 – 1987 рр. – служба в армії (Хабаровський край).

Упродовж 1987 – 1988 рр. працював в м. Києві в будівельно-монтажному управлінні №1 тресту Київспецбуд.

З 1988 по 1994 рік працював в Острозькому Державному історико-культурному заповіднику на посаді молодшого наукового співробітника.

В 1989 році навчався у Львівському філіалі ДНДРМ Міністерства культури УРСР, де здобув навички з реставрації темперного малярства.

У 1991 році проходив навчання в Державній науководослідній реставраційній майстерні Міністерства культури УРСР (Київ), де отримав навички з реставрації станкового олійного живопису.

У 1991 – 1993 рр. навчався в Українській Вищій школі реставраторів.

З 1994 по 1998 рік працював в м. Києві на приватному підприємстві „Орлан” на посаді художника-реставратора.

З 1998 року працює художником-реставратором Острозького Державного історико-культурного заповідника, за

сумісництвом – мистецтвознавцем в Національному університеті „Острозька академія”.

Під час служби в армії (1985 – 1987 рр.) був нагороджений урядовою відзнакою Російської федерації – медаллю «За будівництво Байкало-Амурської магістралі» та нагрудним знаком «50-ліття формування військової частини». У 1992 році нагороджений медаллю «50-ліття створення УПА» (№1). У 2011 році нагороджений знаком та Почесною грамотою Рівненської ОДА (№367).

З 1989 року член Української Гельсінської Спілки, паралельно організував перший осередок „Народного Руху України за перебудову” на Острожчині.

2 січня 1990 року був обраний першим головою острозького осередку, а 27 травня 1990 р. – головою районної організації Народного Руху України.

Автор та співавтор багатьох окремих видань: «Золотарство Острожчини», «Культурна спадщина Рівненського краю», «Ольга Яновська», «Історія сіл Оженин, Бродів, Стадники, Країв», «150 святинь Великої Волині». Також у співавторстві з колективом науковців Острога, Києва та Львова підготував до видання «Острозьку енциклопедію». Написано десятки статей у збірниках «Острозькі краєзнавчі читання»,

«Історія музейництва і пам’яткоохоронної справи в Острозі та на Волині»; «Волинська ікона» – збірник наукових статей музею Волинської ікони в м.Луцьк; «Наукові записки» Рівненського обласного краєзнавчого музею, «Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку : збірник наукових праць»; наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету.

Сфера зацікавлень: Іконопис, живопис, декоративно-ужиткове мистецтво, книгодрукування, історія роду князів Острозьких, етнографія, дослідження визвольних змагань

в Україні ХХ ст. Має одну з найбільших в Україні колекцій «Кобзарів» Т.Шевченка, а також збірку народної ікони. Відреставрував сотні ікон та картин XVI – ХХ ст. з державних та приватних зібрань. Серед відреставрованих ікон знакові — чудотворні: «Межирицька Богородиця», «Дерманська Богородиця», «Св.Антоній Межирицький», «Острозька Богородиця».

Бібліографія:

1. Бендюк М. Розвиток золотарства з XVII ст. на прикладі окладу ікони „Богородиці Одигітрії” з Межирицького монастиря / М. Бендюк // Волинська ікона: дослідження та реставрація: матеріали X міжнародної наукової конференції : (17-19 вересня 2003 року). – Луцьк. – С.81.

2. Бендюк М. Поборник православ'я і краєзнавець, священник Давид Бичковський / М. Бендюк : Острозький краєзнавчий збірник. – Остріг, 2004. – Випуск I. – С. 38.

3. Бендюк М. Медаль кн. Василя-Костянтина Острозького / М. Бендюк // Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи, краєзнавства і туризму в Острозі та на Волині: науковий збірник. – Остріг, 2006. – Випуск I. – С.74-77.

4. Бендюк М. Сучасний герб Острозького району як продовження геральдичних традицій княжого роду Острозьких / М. Бендюк // Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи, краєзнавства і туризму в Острозі та на Волині : науковий збірник. – Остріг, 2006. – Випуск I. – С.68-74.

5. Бендюк М. Сакральний хрест (історія, типологія, криптографія і символіка): на допомогу музейчикам і дослідникам церковної старовини / М. Бендюк // Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи, краєзнавства і туризму в Острозі та на Волині : науковий збірник. – Остріг, 2006. – Випуск I. – С.245-259.

6. Бендюк М. Тарас Земка – випускник Острозької академії / М. Бендюк : Острозький краєзнавчий збірник. – Острог, 2007. – Випуск 2. – С. 34-36.

7. Бендюк М. Гутне віконне скло / М. Бендюк // Острозький краєзнавчий збірник. – Острог, 2007. – Випуск 2. – С. 68-77.

8. Бендюк М. Постаті діячів українського визвольного руху першої половини ХХ ст. / М. Бендюк, Г. Іванущенко, І. Марчук: Острозький краєзнавчий збірник. – Острог, 2008. – Випуск 3. – С. 130.

9. Бендюк М. Де зараз знаходяться мощі князя Костянтина Костянтиновича Острозького? / М. Бендюк : Острозький краєзнавчий збірник. – Острог, 2008. – Випуск 3. – С. 43.

10. Бендюк М. Нововіднайдені портрети князів Острозьких / М. Бендюк : Острозький краєзнавчий збірник. – Острог, 2008. – Випуск 3. – С. 48.

11. Бендюк М. Рідкісне видання «Місяцеслова» / М. Бендюк : Острозький краєзнавчий збірник. – Острог, 2008. – Випуск 3. – С. 53.

12. Бендюк М. Медаль князя Василя-Костянтина Острозького / М. Бендюк // Рівненська єпархія. 2007. – Рівне, 2008. – С. 87-88.

13. Бендюк М. Острозька Богородиця з Воскресенської церкви міста Острог на Новому Місті / М. Бендюк // Рівненська єпархія. 2007. – Рівне, 2008. – С. 89-90.

14. Бендюк М. Золотарство Острожчини. – Острог, 2009. – 89 с.

15. Гушук Т. Оповідання з історії села Оженин / Т. Гушук. – К., 2009. – 109с.

16. Бендюк М. «Портрети князів Острозьких ХVІ – першої половини ХVІІ століття» / М. Бендюк, Я. Бондарчук // Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку: збір-

ник наукових праць: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету: у 2-х т. – Вип. 15. – Рівне: РДГУ, 2009. – Т.1. – 258 с.

17. Бендюк М., Від приватної збірки до музею / М. Бендюк, С. Муравська // Наукові записки. – Рівне, 2010. – Вип. VIII. – С. 75-76.

18. Бендюк М. Культурна спадщина Рівненського краю / М. Бендюк, О. Харват. – Рівне, 2010. – 248 с.

19. Бендюк М. Коментарі до острозьких легенд / М. Бендюк: Острозький краєзнавчий збірник. – Острог, 2010. – Випуск 4. – С.253.

20. Бендюк М. Історія села Бродів / М. Бендюк : Острозький краєзнавчий збірник. – Острог, 2010. – Випуск 4. – С. 200.

21. Бендюк М. Зрада в лавах Української Повстанської Армії / М. Бендюк : Острозький краєзнавчий збірник. – Острог, 2010. – Випуск 4. – С. 170.

22. Бендюк М. Історія Оженина, Бродова, Стадник та Краєва / М. Бендюк, Т. Гушук, С. Журик. – Острог, 2011. – 98 с.

23. Бендюк М. 150 святинь Великої Волині / М. Бендюк, В. Луц, О. Харват. – Рівне, 2011. – 223 с.

24. Бендюк М. Проведення щорічних пленерів в Острозькій академії як один із видів іміджевої роботи Острозької академії / М. Бендюк // Музеї та галереї в міській культурі: історія та сучасність (19-21 квітня 2011) / Одеський національний політехнічний університет. – Одеса. – С. 53.

25. Бендюк М. Острозьке мистецьке середовище кін. XVIII – поч. XX ст. / М. Бендюк // Волинська Ікона: дослідження та реставрація: науковий збірник : матеріали XVIII Міжнародної наукової конференції. – Луцьк, 2011. – Випуск 18. – С. 98-104.

26. Бендюк М. Історія Народного Руху України на Острожчині / М. Бендюк // Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи, краєзнавства і туризму в Острозі та на Волині : науковий збірник. – Острог, 2011. – Випуск 3. – С. 416- 442.

27. Бендюк М. Корона князів Острозьких / М. Бендюк // Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи, краєзнавства і туризму в Острозі та на Волині : науковий збірник. – Острог, 2011. – Випуск 3. – С. 252-253.

28. Августюк О. Символіко-алегорична палітра творів іконописного мистецтва збірки художника-реставратора М.Бендюка. / О. Августюк // Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи, краєзнавства і туризму в Острозі та на Волині: науковий збірник. – Острог, 2011. – Випуск 3. – С.31.

29. Бендюк М. Специфіка використання туристичного потенціалу малих історичних міст України (на прикладі м. Остріг Рівненської області) / М. Бендюк, С. Муравська // Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи, краєзнавства і туризму в Острозі та на Волині : науковий збірник. – Острог, 2011. – Випуск 3. – С. 327-336.

30. Бендюк М. Предмети декоративно-ужиткового та образотворчого мистецтва, що пов'язані з особою князя К.І. Острозького /М. Бендюк // Наукові записки Національного університету "Острозька академія": Історичні науки. – Острог: Національний університет "Острозька академія", 2011. – Випуск 18. – С. 125-140.

Зміст

Велич і таїна Острога	3
Історія Острога в пам'ятках архітектури та легендах	7
Замок князів Острозьких	12
Острозький краєзнавчий музей	17
Музей книги та друкарства	19
Острозька академія	20
Музей нумізматики	25
Костел Успіння Пресвятої Діви Марії	27
Свято-Миколаївська каплиця	28
Острозька синагога	28
Межиріч	29
Легенда про Межиріцьку Богородицю	33

Історія Острога в легендах

Легенда про сліпого музику, який грав на ріжку	36
Легенди про княжну Гальшку Острозьку	38
Легенда про батьків Гальшки	41
Легенда про княжну Гальшку	44
Шлюб Беати Костелецької	50
Плач рожевої (синьої, зеленої) птахи	51
Легенда про привид Гальшки	52
Легенда про сина Гальшки Андрія	54
Божевільний художник та ангел над Острогом	56
Легенда про княжича Дмитра	58
Легенда про Василя Красного та недобудовану церкву	59
Легенда про прокляття Іллі Острозького	60

Легенда про смерть молодих князів Костянтина та Януша Олександровичів Острозьких	61
Легенда про ув'язнення князя Януша Острозького	63
Світло в останній келії	64
Привид Анни-Алоїзи Ходкевич, уродженої кн. Острозької	66
Прокляття Богоявленського собору.	73
Легенда про те, як князь Острозький перевів своє військо через річку як по суші	74
Легенда про князя Федора Острозького	76
Легенда про вінчання в Острозі російського царя Дмитра Івановича	78
Родинні зв'язки князів Острозьких із козаком Мамаєм, або Як онук хана Мамаю одружився на доньці кн. Данила Острозького — княжні Насті	79
Глинські-Мамаї — засновники українського козацтва	81
Козацький гетьман Остафій Дашкевич	83
Легенда про Петра Конашевича, який став Сагайдачним	85
Козак Павлюк на службі у князя Костянтина Івановича	87
Втеча Костянтина Івановича Острозького із московського полону	88
Бій між татарами та 300 козаками в Межирічі в ніч 1578 року	91
Легенда про попа-козака Наливайка	94
Козак із Завалля	96
Легенда про острозького ненажеру	97
Аполлон, покровитель мистецтва та наук в Острозі	102
Некороновані королі України-Руси	104
Трон князів Острозьких	107
Легенди про острозькі підземелля	109

М. Костомаров про Острозькі підземелля	112
Підземелля єзуїтів	116
Скарби Анни-Алоїзи	118
Скарби	120
Легенда про скрипаля князя Василя-Костянтина	122
Легенда про врятування Межиріча	124
Макарова гора	128
Легенда про походження назви вулиці Бельмаж	130
Легенда про астролога Яна Лятоша	132
Легенда про татарського силача Шухан-Хана	133
Легенда про кінець світу і народження Антихриста в Острозі	134
Мельникова донька	136
Легенда про розбійника Кишмака.	140
Острозький кат	141
Срібний плач дзвона	142
Легенда про Фатіму та острозький дзвін	143
Зрадниця	145
Зачарована синагога	148
Метеорит багатства	150
Криниця з цілющою водою	151
Легенда про зачаровану криницю біля Луцької вежі	152
Розповідь про те, як зникла річка Грабарка з-під стін Острозького замку	153
Привид Острозької гімназії	154
Легенда про заснування села Новомалин	155
Чаша з Новомалинського замку	157
Легенда про створення сіл Милятин та Кургани.	158
Легенда про джерело Кринка, що знаходиться в селі Милятин	159
Легенди села Мощаниця	160

Легенди сіл Теремне, Вілія та Рудка.	161
Легенда про заснування Бухарева	162
Легенда про заснування князем Острозьким сіл Розваж, Бродів, Хорів, Оженин	163
Легенда про річку Ревуху в с. Хорів	164
Вельми буйні	165
Легенда походження сіл Грем'яче та Грозів	166
Легенди села Верхів	167
Сучасні легенди Острозького замку	168
Сучасна легенда, пов'язана з Гальшкою у Львові	170
Легенда про шаблю Йосипа Новицького	171
Привиди підземель Острозької академії	172
Післямова	176
Історіописання Миколи Бендюка	179
Слово про автора	181
Біографія автора	184

АВТОР ІЛЮСТРАЦІЙ ДО
ЛЕГЕНД ТА ШРИФТУ
ЗАГОЛОВКІВ — ХУДОЖНИК
ЮРІЙ НІКІТИН

<http://www.nikitin.co.ua/>

Острожчина — це унікальний край, який має величезний економічний та культурний потенціал.

Саме туризм вже частково стає в Острозі одним з напрямків, який дасть поштовх розвитку інфраструктури і наповненню казни грошима. В місті є десятки історичних об'єктів, які можуть зацікавити не лише українського туриста, а й європейського чи навіть мандрівників зі всього світу. Замок, оборонні вежі, Межиріцький монастир і храми. Визначні місця і видатні постаті — це багатство, яке, на жаль, ще не в повному обсязі використовується.

Розвиток туризму на Острожчині може і повинен зробити цей край одним із туристичних центрів України. Для цього власне і була видана ця книга, написана відомим краєзнавцем Миколою Бендюком. Сподіваюся, що видання буде корисним не тільки туристам, а й жителям Острога та району, які цікавляться історією своєї малої батьківщини.

Хахльов Олексій